

ଅନ୍ଧ

୧୫୫୫

पंथालय

भाग]

गीक

२/१८

३३

રહીયાળી રાત

:: ભાગ ત્રીજો ::

સંપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૬૪૨

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય :: રાણપુર
પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦ : ૧૯૨૭ : જૂન
મૂલ્ય આઠ આના
પાકું પુંકું બાર આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

નિવેદન

‘રઢીયાળી રાત’નો આ ત્રીજો સંગ્રહ ઉમેરાતાં એકંદર આશરે સાઝ ત્રણસો ગીતોની સંપત્તિ આપણે સર્વલક્ષી કાળના મુખમથી બચાવી શક્યા છીએ. સામાન્ય રીતે બધાં ખરાં પ્રચલિત ગીતો આમાં સમાઈ જાય છે.

બધાં જ ગીતો ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો દાવો થઈ શકે જ નહિ. તેમ છતાં સાધારણ ગીતોને પણ દાખલ થવા દેવામાં મારે આશય તે ગીતોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતા લોકસમાજના, તેમજ તેમના કાવ્ય, વિકાસના અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડવાનો જ છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી કક્ષાનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે આમાંથી ચુંટણી કરી અલાયદા સંગ્રહો કરવાનો અવકાશ છે, અને ‘બાળ રઢીયાળી રાત’ જેવું Selection કરવાનું મારા લક્ષ્યમાં જ છે.

આ વખતનો પ્રવેશક લખવામાં ખાસ અભ્યાસી ભાષાંજ્ઞોના પર મુખ્ય દૃષ્ટિ રખાઈ છે. વિશેષે કરીને કાલેજમાં ભણનારાઓની ઉપયોગીતા ખ્યાનમાં લીધી છે. ‘Ballads’ વિષે જે ચાર પુસ્તકો મળી આવ્યાં તેમાંથી યથોચિત દોહન કરેલું છે.

દક્ષિણમૂર્તિ બાલમંદિર માટે લોકગીતોનો અથાક સંગ્રહ કરનાર શિક્ષિકા જ્ઞેન શ્રી લીલાવતી જ્ઞેન પોતાનો સંગ્રહ મને કાયમ જેવા દઇ, જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે પોતાને મિશ્ર કંઠથી મને ઉદાર હૃદયે ઢાળેા સંભળાવ્યા છે. ‘સમાજ-જીવન’ માસિકનાં તંત્રી જ્ઞેન શ્રી લક્ષ્મી જ્ઞેન ડાહ્યાણીએ મને ચોક્કાબંધ ગીતો સંભારી સંભારીને લખી મોકલ્યાં હતાં તેમાંથી પણ નવાં હતાં તેનો ઉપયોગ મેં આ સંગ્રહમાં કર્યો છે. સૌ. જ્ઞેન શ્રી. જ્યાકુમારી દાણીએ મારે માટે ખુણે ખાંચરે કરી કરી ગીતો સંધર્ષાં, ઢાળેા ઝીલ્યા, અને-એ બુધ્ધાની ટોચે-જાહેર આતાજ્ઞોનો વચ્ચે જઈને ગીતોનું પ્રચાર કાર્ય કર્યું છે. માતૃશ્રે મોલીબા પરમાનંદ ઈચ્છરું સમસ્ત કુટુંબ તો મારે માટે ગીતો

વાતોનું બારે માસ ચાલતું અખૂટ પરબ છે. અને આ તમામ નામોમાં એક આદરભર્યું નવું નામ જ્ઞેન શ્રી પ્રેમભીલા જ્ઞેન સુમંત મહેતાનું ઉમેરીને કૃતાર્થ થાઉં છું. ગુજરાતનાં ગરબા-મંડળો એ જ્ઞેનના કાકિલ-કંઠથી ક્યાં અનળ્યાં છે ? એમના લાલિત્યમય કંઠ પર ચડીને કેક આધુનિક કવિઓના રાસો ધન્ય બન્યા છે. પરંતુ રાજકોટની બાર્ડન શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની અંદર પોતાની કાઠીઆવાડી વિદ્યાર્થિની જ્ઞેનોના વૃંદમાં, અસલ કાઠીઆવાડી ઢાળના રાસ ગાતાં ગવરાવતાં તો એ જ્ઞેનને હજી હમણાં જ જોયાં. પોતાનો રાસધેલી શિષ્યાઓની સાથે સમોવડ બનીને રાસડાના કુંડાળામાં ધ્રુમતાં, કાઠીઆવાડી રાસડા ઝીલતાં ઝીલાવતાં, અને પોતાની ઉદાર રસવૃત્તિ વડે પ્રાચીન અર્વાચીન રાસડાઓની વચ્ચે સંગમ કરાવતાં એ જ્ઞેને વિના સંઢાએ પોતાની વિદ્યાર્થિની જ્ઞેનો કનેથી મારા માટે અનેક મધુર ગીતો કઢાવી આપ્યાં છે. પ્રત્યેક પુસ્તકની માફક આના મુખપૃષ્ઠ પર પણ ભાવવાહી ચિત્ર કરી આપી મારી લેખન-ભાવના સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવનાર મિત્રવર રવિભાઈનું ઋણ પણ કેમ બૂલું ?

હું તો માત્ર નિમિત્ત જ બન્યો છું. ગીતોનાં સાચાં દાન દેનારાં તો આ બધાં છે. ગીત-સંગ્રહની મારી આ ત્રીજી પુલછાબ ગુર્જરી માતાને ધરતાં ધરતાં, આ તમામ પ્રેમીજનોનું ઋણ સ્વીકારી લઈ અને રાસ-રાત્રિની પૂર્ણાહુતિએ મારી ગુજરાતજી જ્ઞેનો જે પંક્તિએ ગાય છે, તે જ પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવી. હું કૃતાર્થ હૃદયે વિદાય લઉં છું કે

“અમે અમારે ઘેરે બંધુ
બેનો રામ રામ છે !

“બોલ્યું બોલ્યું કર્યો માફ
રે બેનો રામ રામ છે !

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર
૧૫ : ૬ : ૨૭

સંપ્રાદુક

સાંકળિયું

પ્રવેશક	૫૯	૧૯ પ્રણય-કલહ	૩૬
ભોક્સાહિત્યની તુલના દષ્ટિ ૧-૩૮		૨૦ મણીઆરડો	૩૮
ગીતકથાઓ		સંસાર ચિત્રો	
૧ ઘડી ન વિસરે રામ	૧	૨૧ આંખો	૪૦
૨ વનરા તે વનમાં	૨	૨૨ ચાંદલિયો	૪૧
૩ બાલુડે વેશ	૨	૨૩ વડો	૪૨
૪ શ્રવણ	૩	૨૪ પરણેતર	૪૨
૫ ગેડીદો	૫	૨૫ ચાંદલો લાલ સોહામણો	૪૩
૬ ગવતરો	૭	૨૬ વહુવારની હોંશ	૪૪
૭ અંજના સતી	૮	૨૭ માતા અને સાસુ	૪૪
૮ સતી કલાવંતી	૧૧	૨૯ માતા-સાસુ	૪૫
૯ તુલસીના વિવાહ	૧૩	૩૦ શ્રાવણનાં સંભારણાં	૪૬
૧૦ જલદેવતાને અલિદાન	૧૫	૩૧ ને જવા દઉં ચાકરી	૪૮
૧૧ તેજમલ	૧૮	૩૨ ચાકરી	૪૮
૧૨ વણઝારા	૨૦	૩૩ ગુલામે રમતાંતાં	૪૯
૧૩ વેરણ ચાકરી	૨૩	૩૪ ચણાંડી	૪૯
૧૪ રૂઢા	૨૫	૩૫ કાચલડી રીસાણી	૫૦
૧૫ સીતા-વનવાસ	૨૯	૩૬ વહુનું મૃત્યુ	૫૦
૧૬ શૌચ	૩૩	૩૭ સંતાકુકડી	૫૧
૧૭ મે'માન	૩૪	૩૮ બાપ-બાબી	૫૨
૧૮ નણદ ભોળધ	૩૫	૩૯ બેકું ફાડયું	૫૩

૪૦ લવના અબોલા	૫૪	૫૬ મારે ગરબો	૬૩
સ્વગીતો		૫૭ ગોરી ગરબો આવ્યો	૬૩
૪૧ મારા વા'લાને રે	૫૫	૫૮ ગીધન	૬૪
૪૨ માખણીઆ સાડુ	૫૬	૫૯ બંગલો	૬૫
૪૩ વાટણડી	૫૬	૬૦ ઈમારત્તા પીર	૬૬
૪૪ મારે આંગણુ	૫૭	૬૧ નણ્જાસી	૬૬
૪૫ ઢેલડ રીસાણી	૫૭	૬૨ કેર કટિ	૬૭
૪૬ લીંબુડું	૫૭	૬૩ દરિયાનાં પુલ	૬૮
૪૭ કટકો કાગળીયો	૫૮	૬૪ તન્મયતા	૬૯
૪૮ કમળ	૫૯	ઝડતુ-ગીતો	
૪૯ પોપટ	૫૯	૬૫ વાલા	૭૨
૫૦ નથ	૫૯	૬૬ વાલાજી	૭૩
૫૧ બેનીબાનો વીર	૬૦	૬૭ આણ્ઠાં	૭૪
૫૨ પોલુડાં	૬૧	૬૮ રમવા આવોને રે	૭૮
૫૩ બેનીબાની ચુંદડી	૬૧	૬૯ આવો હરિ	૮૦
૫૪ કેવડો	૬૨	૭૦ વિનતિ	૮૨
૫૫ ગોવાળણી	૬૨	૭૧ રાધા હરિ રમે	૮૩

લોકગીતોની તુલના-દષ્ટિ

૦

લોક ગીતોના પ્રદેશનો સીમાવિસ્તાર કેટલો ? એ વચ્ચાની અનેક શાખાઓ : રાસડા, કીર્તનો, ઘોળ, સળુકા, રામવાળા, કૃષ્ણવાળા, ભજનો, દુહાઓ ઇત્યાદિ.

રાસડાની પણ જૂજવી જાતો :

૧. ગીતકથાઓ : Ballads
૨. ઉર્મિગીતો
૩. ઝલુગીતો
૪. બાલગીતો
૫. સંસાર ચિત્રો

ગીતકથાઓ કઈ કઈ ?

ઐતિહાસિક ગીતકથાઓ : જસમાનો રાસડો, રાણકદેવીનો રાસડો, દાદુભા, દાજીરાજની કુંવર, સોનલ ગરાસણી, વેલો રાવળ વગેરે, જેમાં ગ્રામ્ય ઇતિહાસના વીરત્વના, સતીત્વના, અપહરણના આદિ કથા બનાવો ગવાયા છે.

કૌટુંબિક ગીતકથાઓ : જેવી કે મોટાં ખોરડાં, પાતળી પરમાર, વીરને વખડાં, વાંઝીયાં આદિ, કુટુંબ-જીવનના કલે-

સૌમાંથી જન્મતી, પણ અબોલ આત્મસમર્પણની અથવા અનુ-કર્યાળનક જીવન-અંતની ઘટનાઓ.

૩. ઇતિહાસ-યુગ પૂર્વેની, એટલે કે Pre-historic કાળની કથાઓ કહેતાં ગીતો: જેવાં કે બાલૂડો, બેગી ગોપીચંદ, હરચંદ રાજ, રામનાં લગ્ન, સીતા વનવાસ વગેરે. એને આપણે Legendary Ballads કહી શકશું.

આ ત્રણે જાતની ગીતકથાઓને યુરોપના લોકગીતોમાંથી સરખાસરખી બહેનો મળી આવે છે. બન્નેના ઉર્લૂવ, વિકાસ અને મૃત્યુનાં પગલાં એક જ માર્ગ પર પડતાં આવ્યાં છે. બન્નેમાં સમાન લક્ષણો વિલસે છે. પરંતુ યુરોપી વિવેચનસાહિત્યમાં ત્યાંના 'એલેડો'નાં મૂલ મૂલવાયાં છે, સારાં માઠાં બેલેડને કસ-વાના નિયમો નક્કી થયા છે. આપણે ઘેરે આપણાં લોકગીતો હજી વિવેચનના અધિકારને પામ્યાં નથી. તેથી આપણે આપણાં ગીતોને યુરોપી વિવેચનની સરાણે જ ચડાવવાં રહે છે:-

They are the stories of

(1) Heroism in danger

(2) Gallantry in war

3. Constance in Love

4. The Conflict of the treacherous against the brave in battle.

હવે સામે ઝુઝતા વીરત્વની, યુદ્ધમાં પ્રગટતા પરાક્રમની, પ્રશ્ન્યમાં બતાવાતી વફાઈની, અને વીરનરે સામે રચાતા વિધાસ-જાતની એ વાતો છે. અને taken as a whole, they represent life in its sombre (dark) rather than joyful aspect : એકંદરે એ ઝીંદગીની ઉલ્લાસભરી દિશા કરતાં ઉદાસીભરી દિશાને વધુ પ્રમાણમાં રજુ કરે છે.

કંકાસ કે કંઠજીતા ?

કેટલુગ્ગિક કંકાસ અને તેમાંથી નીપજતી નિર્દોષ વહુવારોની અથવા બહેન ભાઈઓની હત્યા આપણાં લોકગીતોમાં બેઠક સ્વરે

વર્ણવાયલા છે. લોકગીતોને તિરસ્કારનારાઓ આવાં ગીતોને પોતાના તિરસ્કારના સમર્થનમાં ટાંકી બતાવે છે અને પ્રશ્ન કરે છે કે આ જ તમારું લોક-સાહિત્ય ને ?

સાહિત્યનાં મૂલ મૂલવવામાં આવેા વિચાર-ગોટાળો અત્યંત અંતરાય જન્માવે છે. યુરોપી સાહિત્યે Tragedy-કર્ણુરસ વિષેનું જે આખું ઉદ્ધિમચન કરી જગતને રત્નો ધર્યાં છે, તેનું દુઃખદ અસ્તાન આ દલીલની પાછળ ડોકીયાં કરે છે. એ દલીલને જોરે તો જગતમાંથી શેક્સ્પીઅરનાં નાટકોનો પોણા ભાગ દેશવટે જાય અને વિશ્વ-સાહિત્યકારોની-ડાન્ડે, મીસ્ટન અથવા ઇન્સનની ગરદનો છેદાય. પરંતુ જે ધડીયે આર્યાવર્તના આઠ નાટ્યચુરુ જરતમૂનિનું ધાર્મિક ફરમાન પણ ઉઘાડીને આપણે આપણાં નાટકોને કર્ણુાન્તમય કરતા ચઢ ગયા છોએ, તે ધડીયે કર્ણુાન્ત-બીનાં લોક-ગીતોની કતલ ચલાવવી સ્હેલ નથી.

વિશ્વ-સાહિત્યનાં હોય તેટલા જીવનોમાં ફરી વળોઃ ને પછી કહો, કર્ણુતાનું સ્થાન કેટલું છે ? અને વિનોદનાં, પ્રપ્રુક્ષિત કથા-અંતનાં મૂલ કેટલાં અંકાય છે ? શેક્સ્પીઅરનું ઓથેલો, ટાગોરની નવલિકા, શરદબાણુની નવલકથા કે દિનેન્દ્રનું નાટક : એમાં શું કલક નથી ? અંતરના વલોપાત નથી ? મૃત્યુ નથી ? મુંઝવણો નથી ? રક્તપાત નથી ? લીપણુતાના પંજમાં અંપાતું નિરપરાધી માનવ-પારેવું નથી ? લોકગીતમાં શું છે, કે જે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય-કૃતિઓમાં નથી ?

હા, તમે એમ આરોપ મૂકતા હો, કે લોકગીતોમાં કૂરતા અથવા કંકાસ અથવા વૈરવૃત્તિને ઉશ્કેરનારું, એ વૃત્તિમાં રોચનારું, કે એનો બચાવ કરનારું બક્ષણુ છે, તો તેની સાબીતી પર આપણે એ ગીતોનો પરિચાગ કરીએ. ‘બાર બાર વરસે નાવણી મળાવી’ એ કથામાં પોતાનાં પુત્ર-દંપતિનું બલિદાન ચડાવતાં માતપિતા રાએ છે ખરાં ? ‘દાશરાજની કુંવરી’ ના રાસડાને અંતે શું શ્રીતાજન શાક્યોનાં વેરઝેર વિષેની કડુ વૃત્તિ વા કાળી ઇર્ષ્યા-વેદના લખી ઉઠે છે ? કે નિરપરાધી

કુંવરીના ડાડબાર્યા જીવતરના અણુધાર્યા કૂર અંતમાંથી પ્રેમ, કશ્ચા, આત્મ-મંથન અને નિગૂઢ સંસાર-ઘટનાનું 'ઉંડું' નિમ-જનન અનુભવીને ચાલ્યો જાય છે? 'મોટાં ખોરડાં' વગોવનાર વહુના વિષ-પાનને નિરખી ક્યો ભાવ આપણા અંતઃકરણને કળ્બને લઇ બેસે છે? "પાતળી પરમાર"ની વાર્તા આપણા કાનમાં વેર, ધિક્કાર વા ધાતકતાની વાત કહી જાય છે કે દાંપત્યના અમોલ બલિદાનની? એટલેથી જ ન અટકતાં, આપણે તો 'કડવલી' કણબણની ઘટના પણ તપાસીએ : પોતાના ખેડુ પક્ષ સાથેની સરલ જીવન-માત્રામાંથી 'કડવલી'ને કોઇ લ'પટ પ્રેમિકે આકર્ષી લઇ વિલાસી જીવનના ફાંસલા નાંખ્યા. બાવાની વાંસળી પર મોહ પામનાર કડવલીએ પોતાના સ્વામીને ઝેર પાચું. પોતે નવા પ્રેમિકની સાથે ન્હાસી મઇ. લોક ગીતના રચનારે આ બધી પતન-ઘટનાને એ ત્રણ ગીતોમાં વર્ણવી. એ વર્ણન શું કડવલીની 'હિમ્મત'ને વંદન કરે છે? એ શું વિલાસના આવા દારણ સ્વરૂપ પર કાબનાં પુષ્પો ચડાવે છે? અથવા કંઇ નહિ તો શું એ 'કડવલી'ના elopement-પલાયનને વિનોદ-સ્વરે માઇ મામ્ય-જનતાને હેર ચડાવે છે? ના. કડવલીનાં ગીતો-ત્રણે ગીતો એ બોળી ગામડીમણુ યુવતીના દારણ અધઃપાતને આલેખી તે જીવન-વિનાશ પર ટપકાવેલ ત્રણ આંસુ સરખાં છે.

ઉગમણા ખોરડા કડવી નવ ગમ્યા રે

ખપેડાબધ ખોરડે મન મોહ્યાં રે

રણમાં રાણી રે કણબણ કડવલી રે

કાચાળાં કાપડાં કડવીને નવ ગમ્યાં રે

કોણી ઉતાર કાપડે મનડાં મોહ્યાં રે

રણમાં રાણી રે કણબણ કડવલી રે

એમ રણછોડ પરણ્યો ન ગમ્યો, હનુભાઇ ગરાસીએ મન મોહ્યાં : જડા સાડલા ન ગમ્યા, ઝીણી પછેડીએ મન મોહ્યાં : ભરેલા ધાધરા ન ગમ્યા, ઘેરદાર ધાધરે મન મોહ્યાં : એ બધા વર્ણનમાંથી ક્યો સૂર ઉઠે છે? મોહ્યમીયનું Deserted Village:

હેનરીયુઝ્ East Lyne : હુમકેતુની અનેક વાર્તાઓ : એ
બધા સુરે થું એક જ વાજંતના તાર પરથી નથી ઉઠતા ?

આપણે આ અધમ કહેવાતું લોકગીત લીધું છે. અને તેની
તૂલના કરવા બેઠા છીએ. ‘કડવલી’ના બીજા ગીતમાંથી માડી
પંક્તિઓ ટાંકીએ:—

“કડવીની બાઇજી રેંટીયો કતિ નો
“કડવો બેઠી સોમલ વાટે નો કડવલી.
“સાંજ પડીને રણુછોડ વાળુ કરવા આવ્યો નો
“માડી મને વાળુડાં દેને કડવલી

માડી રે માડી ધાન કડવાં લાગે નો
તાંબડીમાંથી દૂધડીયાં દેને રે કડવલી.
વાળુ કરીને રણુછોડ વાડીએ આવ્યો નો
અડધે જમ્મને વમન થીયાં રે કડવલી.
ત્યાંથી તે રણુછોડ દોડાદોડ આવ્યો નો
માડી માડી કમાડ ઉધાડો રે કડવલી

*

*

*

પાછલી પછીતે ઢાલીઆ ઢાલ્યા રે કડવલી

*

*

*

રણુછોડની માડી બોલવા લાગી નો
એકવાર હોંકારો દેને રે જલમોયા.

હવે આ પંક્તિઓની પાસોપાસ અંગ્રેજ બેલેડ ‘Earl
Rendal’ને મૂકીએ :

1. O where have you been,
Lord Rendal, my son ?
and where have you been,
my handsome yong man ?

- I have been at Green wood,
 mother make my bed soon;
 for I'm wearied with hunting,
 and fain would lie down.
2. And who met you there,
 Lord Rendal my son ?
 and whe met you there,
 my handsome young man ?
 O I met with my true-love:
 mother make my bed soon,
 for I'm wearied with hunting,
 and fain would lie down ?
3. And what did she give you,
 Lord Rendal my son ?
 And what did she give you,
 my handsome young man ?
 " Eels fried in a pan;
 mother make my bed soon
 for I'm wearied with hunting
 and fain would lie down.

કથાનો ભેદ પુટે છે : એ અમીરજીદાને એની 'પ્રિયતમાએ વિષ દીધું' છે. આ સોરઠી અને રોકેટલાંડી બન્ને ગીતકથાઓ દારૂથી વિષદાનની છે. બન્નેમાંથી Tragedyના કશું સરો રજીરજી છે. એમાંથી એક પણ કવિ પાપમાં પ્રસન્નતા અનુભવતો નથી.

આપણી સો બસો ગીતકથાઓની સામે યુરોપીય એલેકઝાન્ડરસો જેટલી સંખ્યામાં પડ્યાં છે. એમાંના પ્રત્યેક ગીતનાં પણ પાંચ પાંચ, દસ દસ અને પચીસ પચીસ જેટલાં તો પ્રાધન્યારો છે. એનો આખો સંગ્રહ તો 'English and

Scollish Ballads'ને નામે છેક ઇ.સ. ૧૮૮૨થી, દસ વિભાગમાં વહેંચીને પ્રો. ક્રાન્સીસ જેમ્સ ચાઇલ્ડે પ્રગટ કર્યો હતો. એના ઉપર એ વિદ્વાન સંશોધકે પોતે, હેલન ચાઇલ્ડ સારજન્ટ અને જ્યોર્જ લીમન કેટરીજ નામના એ જેડીદાર પ્રોફેસરોએ, હાવર-ફોર્ડ કોલેજના પ્રોફેસર ક્રાન્સીસ ઝ્યુમેરીએ, એવા આશરે પચીસ આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાવાળા સાહિત્યકારોએ પોતાની વિવેચના પ્રગટ કરી છે. એ પ્રાચીન બેલ્ડોની રચના પસંદ કરી, સ્કોટથી માંડી કેંક કવિઓએ રચેલાં નવી શૈલીનાં બેલ્ડ આજ પછુ યુરોપની તેમજ હિન્દની વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસની અંદર મહત્ત્વનું સ્થાન રાકી બેઠાં છે. એટલે લોકસાહિત્યની વિવેચનાના સિદ્ધાંતો આપણે ત્યાં હજી નક્કી ન થયા હોવાથી એ પાશ્ચાત્ય લોકગીતોના કાવ્યરસિકોએ મહા પ્રયત્ને ધડેલી સુવર્ણ-તુલાને જ આપણે વાપરવી જોઈશે અને એ પાશ્ચાત્ય ગીતોનું અધ્યયન કરવું પડશે. એટલે હવે આપણને ખટકતું જે કંઈના રસનું તત્ત્વ, તેની જ ચર્ચા, પ્રો. ઝ્યુમેરી પાસેથી પ્રથમ સાંભળીએ :—

લોકગીતોના કંઈક રસ

“Ballad : એટલે ગીતકથા : a tale telling itself in verse: ગીત વાટે પોતાને વર્ણવતી કાંઈ લોકકથા. કવિ સીડનીએ શિષ્ટ કવિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારેલાં વચનો આ આંગૂઠ અને સ્કોટલેન્ડની ગીતકથાઓમાં વિરાજેલી નાની શી કાવ્યદેવીને પણ લાગુ પડે છે : એ પણ “સમધુર પ્રમાણમાં ગોઠવેલા શબ્દો સમેત અને જાદુબરી સંગીત-કલાની સંગાથે તમારી સન્મુખ આવે છે : અને એ તમારી પાસે કાંઈ એક કથા લઇને આવે છે : અન્યને રમતમાંથી રાકી રાખે, તથા વૃદ્ધોને શગડી પરથી ખડા કરી મૂકે એવી કથા લઇને એ આવે છે.”

“અને એ કથા શાની હોય છે? કઈ કઈ જાતની? એમાં સાચેસાચ કયો ભાવ તરવરે છે? સાંભળવાને અયોગ્ય તો એ જાગ્યે જ હોય છે. ગીતકથાનું કાવ્ય નિર્મલ જ હોય છે. ત્રણસો જેટલી ગીતકથાઓમાંથી માત્ર વીસ જ એવાં નીકળશે કે જેને

સુખદ અંતવાળાં—happy ending વાળાં કહી શકાય : વળી એ વીસની અંદર પણ કથાને તો કેવળ કર્ણ અંતમાંથી ઊગારી જ બેવાઇ છે. બાકી ધણાં ખરાં ગીતોની અંદર તો પહેલીથી છેલ્લી કડી સુધી આપણા હૃદય પર જે વેદનાની અસર ચાલુ રહે છે, તેને ખસેડવામાં એ સુખદ અંત—happy ending કશા કામમાં આવતું નથી. આ થોડીએક સુખપર્યવસાયી કથા—ઓને વટાવતાંની વાર જ, તેની લગોલગ એક જવાલામય દાર ઉછું છે, અને એ દાર વાટે થઇને જ વાચક ભીતરના ખરા કિસ્સામાં દાખલ થઈ શકે છે. તમામ ગીતકથાઓને જેમ વળો, તો કર્ણાન્ત જ મોખરે ઉભેલો દિસે છે. એ કર્ણાન્ત ગીતો જ સદૃશી વધુ લાક્ષણિક, પૂરાતન, મનોહર, અને હિતકૃષ્ટ છે. એ બધાં કાવ્યો, કવિતા વિષેની દ્રવિ વડંઝવર્થની વ્યાખ્યાને—એટલે કે કવિતા તો “શાંત મનોદશામાં સાંભરેલી ઉર્મિ : emotion recalled in tranquillity છે” એ વ્યાખ્યાને સૂચવનારાં નથી. એ તો

“Like the Volcano’s tongue of flame,

“Up from the burning core below

“The canticles of love and woe.”

“ભીતરમાં સળગતા, હૃદયમાંથી ઉછળતા, જવાલામુખીની જવાલ—છૂટીઓ જેવાં છે. પ્યાર અને વેદનાના તણખા છે’ એ એમરસનની વ્યાખ્યાને જ વધુ બંધબેસતાં છે.

“કશી ચર્ચા કર્યા વિના એ ગીતકથાઓ માનવી અને કિસ્મત વચ્ચેની અથડાઅથડીનો પાસો પાડે છે. જે એમાંથી કાંઈ સાર લેવા હોય તો તે આડકતરી રીતે જ લેવાય છે. અને એ પૂરાતન સાર શો છે? એજ કે કિસ્મતના પંચ અનિવાર્ય છે, છતાં એના ભોગ થઇ પડતા માનવીએ તો નથી પોતાની દુર્દશા પર સ્થગનું વા નથી હસવાનું, પણ કેવળ મર્દની રીતે વર્તવાનું જ છે. એનો અંતિમ ઉચ્ચાર છે કર્ણાન્તકથા : Tragedy : નિરાશાવાદ નહિ.

“એનું ઉત્કૃષ્ટ મૂલ્ય જ એ છે કે અન્ય કોઇ કવિની પાસે ન હોય તેવાં સાધનો વડે એ જૂનાં સ્મરણોને જગાડી શકે છે. એ જંગલી કાવ્ય નથી, primitive verse નથી—ત્રવલેશ નથી. એમાં તો કાવ્ય—કલાનું ગુંથણ છે. આજ પણ એ પ્રાચીનતાના સૂર કાઢી યુગયુગની પરંપરાનાં સ્મરણો જગાડે છે. એજ એનાં મૂલ્ય છે. એ કાંઈ કેવળ જૂના સાહિત્યના સંરક્ષણનું—survival નું મૂલ્ય નથી. ના, એ તો આધુનિક નરનારીઓની અવસ્થાઓને પણ આલેખે છે. અને એ તો આપણી પ્રજાની સામ્યત સંપત્તિ મણાય તેવાં છે. આજે ‘Babylon’ નું જંગલી ગીત અને ‘Hamlet’ નું આધુનિક નાટ્ય—ધન, બન્ને વચ્ચે સામાન્ય કાવ્ય—લક્ષણ હોવું જ જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ ગીતકથા અને જગતનાં મહાન કાવ્યો, બન્ને ધણી બાબતોમાં સરખાં છે ને એક જ પંથે પ્રયાણ કરે છે. એ ઉભયને આપણે ગદ્ય કાલની, આજની, પુસ્તકાલયમાં પઢતા માનવીની કે કોઈ એક ઉત્સવ ઉજવતા લોકજીવનની લામણીના ઉચ્ચારણ તરીકે મૂલવવાનાં નથી, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિથી લઈ સમુદાય સુધી સહુમાં ધન્યકતા ઉર્મિધન્યકારાના આવિષ્કરણ તરીકે કસવાનાં છે. બન્નેની અંદર જીવનનાં ઉડાંમાં ઉડાં અને સખળમાં સખળ તરવોનું સાચું વૃત્તાંત રજુ થાય છે. વેદનાના, વિપત્તિના, શોકના ને શ્રમના સ્વરોને યુદ્ધના, વિજયના, અને પરાજયના સ્વરોથી અળગા પાડવા અને સાહિત્યને એ રીતે જીવન ઉપરના ચિંતન રૂપ—reflection રૂપ બનાવી દેવું, એજ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય કાર્ય છે. એ reflection નો—ચિંતનનો ખવન જૂની ગીતકથાઓમાં સભર જાય છે. અને જેમ આ ગીત—કથાઓમાં તેમજ દરેક મહાન કાવ્યમાં અંતિમ સૂર એક જ છે—કર્ણાભયતા વાટે જ એ જીવનને વ્યક્ત કરે છે. અને જે કર્ણાભય છે તે જ આખરે સાચું હોઈ શકે : only the tragic can be finally true.

“કર્ણાન્તક વસ્તુ પરના આપણા પ્યારનું કારણ વારંવાર ચર્ચાયું છે. પરંતુ આનો ખુલાસો તો ચોકખો ચઢ છે કે “આપણને સત્ય જોવાની તાલાવેલી થાય છે.” દિન પ્રતિદિન આપણી સન્મુખ

comedyના—હાસ્ય રસના પડદાને લટકાવી રાખી, એ પડદાને જ નાટક માની લેવું આપણને મધુર લાગે છે. પરંતુ પ્રત્યેક માનવીને એક દિવસ તો એવો આવે છે કે જ્યારે એ જેવી હોય તેવી વસ્તુ-સ્થિતિ જોવા તલખે છે, અને તે વખતે એ જે નિરખે છે, તે જ tragedy છે. બાકી તો સુખમય સમાપ્તિ (happy end) એ આખરે એના અંતરતમ હાવમાં તો કાઈ દારૂડીયાનું સ્વપ્ન—સ્વર્ગ નથી તો બીજું શું છે ?

“અસલી ગીતકથાઓ, હલે અત્યારની આપણી કાવ્ય-પિપાસાને તૃપ્ત કરવામાં આહે તેટલી ઉણુપભરી લાસતી હોય, છતાં તે એવા માનવીઓની પાસેથી આપણને મળી છે કે, જેઓએ જીવનનું કઠોરમાં કઠોર સ્વરૂપ જાણ્યું હતું, પડકાર્યું હતું, અને સ્વીકાર્યું હતું. તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે પ્રત્યેક પ્રયત્નની સમાપ્તિ વેળા તેઓને તો હારવાનું જ છે.

“અલખત આ ગીતકથાઓને માટે કાંઈએ હદ બહારનો દાવો કરવાનો જ નથી. એમાંનાં ધણું ખરાં તો નિઃશંક ઉતરતી કાટિનાં કાવ્યો છે. એમાંનું સર્વોત્કૃષ્ટ ગીત પણ મહાન શિષ્ટ કાવ્યની બરાબરીએ ખેસી નહિ શકે. તેમ છતાં જીવન પ્રત્યેની તેઓની દૃષ્ટિમાં જ તેઓની પોતાની એક વિશિષ્ટ મહત્તા છે. તેના રચના-રાઓ, શૈક્ષણિકબરની માફક જ જાણતા હતા કે જીવનના મહાન ધમસાણમાંથી ટપકતી વેદના જ ખરા ઉપયોગની છે. અને તેઓ આત્મસ્ફુરણથી જ સમજતા હતા કે કશ્યાન્ત ઘટનાનો કાયડો અમમ્ય જ છે છતાં તે એની નિગૂઢ અગમ્યતાની અંદર જ કંઈક ઉચ્ચ આંતરિક ધારણ કરી રહેલ છે, અને જીવનનો સાચો અર્થ માત્ર મૃત્યુમાંથી જ નીકળે છે.

“ગીતકથાઓ આવી બધી વાતો બોલતી નથી. ના, લવલેશ નહિ. એના રચનારાઓ અને ગાનારાઓ તો ‘Tragedy’ના નામ માત્રથી જ ચમકશે અને ‘Tragedy’ની વ્યાખ્યા સમજવા પણ શક્ત નહિ હોય. પરંતુ તે છતાં, પોતાનાં સરલ ગીતોનો અંદર જ તેઓએ એ હાથ અને પરાજયની જીવન-વાટ દર્શાવી

દીધી છે. જીવન-સંગ્રામનું વૃત્તાંત તેઓએ સેનાપતિઓ તરિકે નહિ પણ સાદા સૈનિકો બનીને રજુ કર્યું છે : કેવળ એ સમ-રાંગજીના ધમસાણુ ઉપર જ તેઓએ દૃષ્ટિ ઠેરવી છે. બાકી યુદ્ધ-રચનાનો, યુદ્ધના ઘેરાનો, સમરના સાથીઓનો તથા શત્રુસૈન્યના અણુદીઠ સરદારનો તો તેઓને વિચાર સરખો થે નથી આવ્યો.

યુરોપી બેલેડના રચનારા

કાણુ ! એ વિષય પર અંગ્રેજ સાહિત્યના ધુરંધરાએ સાગર-મંથન સમી મહેનત લીધી છે. નિરનિરાળી માન્યતાઓ અને તોખનોખાં અનુમાનો એ મંથનમાંથી વલોવાયાં છે. એ પ્રત્યેક અનુમાનની જટિલતા જ આ વિષયને અર્પણ થયેલી ગંભીર મહત્તાનો પૂરાવો આપે છે. એ અનુમાનો આટલાં બધાં છે:—

૧. ધંધાદારી ચારણોએ, ગાયકોએ રચ્યાં, રચીને દેશદેશાન્તરમાં તેનો પ્રચાર કર્યો.

૨. Collective composition or the creative authorship of an aggregate folk : એટલે કે સહુથી પ્રથમ કોઇ લોકકવિએ એની રચના કરી જનસમૂહને સુપ્રત કર્યું. પછી એ એક પછી એક ગાયકના હાથમાં રમતું થયું, તે તમામે એમાં ઘટાડા ને ઉમેરા કર્યા. એના પ્રાસાનુપ્રાસ પણ બદલ્યા. પાત્રો પણ પલટાવ્યાં. એમ બે ત્રણ શતકોના પલટા અનુભવ્યા બાદ એ ગીતોનાં સીકલ એવી તો બદલી ગઇ કે અસલ રચનાર એને દેખે તો એને પોતાની કૃતિ જ ન કહે.

૩. People as a whole composes poetry, without the agency of the individual author. એટલે કે કોઇ કવિ નામની ચોકસ વ્યક્તિની સહાય વગર, લોક-વૃદ્ધેજ એકત્રિત બનીને આ ગીતો રચ્યાં : “કલ્પના કરો કે નાની શી એક લોક-મંડળી, દૂર દૂરના કોઇ ભૂતકાળમાં, અથવા તો જીવનની અત્યંત સરલ અવસ્થા વચ્ચે, કોઇ સામુદાયિક રસનો અવસર ઉજવવા એકઠી મળી છે : એ અવસર કોઇ ધાન્યની લ્હાણીની સમૃદ્ધિભરી સમાપ્તિનો હોમ,

અથવા તો કોઈ ખુની લૂંટારાઓ સાથેના વિજયશાળી યુદ્ધનો હોય. એ રીતે એકત્ર મળવાનો આશય સહુને માલૂમ હોય; જે વીર-ધટના ગાવાની છે તે, અને જે નૃત્ય તેની સાથે ચાલવાનું છે તે પણ આખા વૃંદને સુપરિચિત હોય. સાથેસાથ લાગણીની-મનોભાવની એકાત્મતા હોય. સુધરેલા સમાજની નાની શી મંડળીમાં જે રસની કે વિચારની લિન્નતા રહે છે તેવી લગીરે લિન્નતા આ લોક-વૃંદમાં ન હોય; એવા લોક-વૃંદનું નામ જ “the folk” અર્થાત એક ગાતું, નાચતું અને કવિતા સંજ્ઞવાને માટે અનિવાર્ય એવી માનસિક તેમજ હાર્દિક ઉત્તેજના વડે રામાંચિત થયેલું-અનેક-મૂર્તિ એક જ પ્રાણરૂપે ધબકતું માનવ-મંડલ. આવી એકત્રિત ઉર્મિવશતા અને એક સમાન માનસિક વિચારણા ગીતોના શીઘ્ર સર્જનને માટે અત્યંત અનુકૂળ છે, એટલું જ નહિ, પણ એવી અવસ્થામાંથી કાવ્યનું સર્જન થયા વિના જ રહેતું નથી. આ કાંઈ કાલ્પાનિક ચિત્ર નથી. આ તો ગંભીરમાં ગંભીર જાતનું વિજ્ઞાન છે. આવો સમુદાય હોઈ શકે, તેનાં અનેક પ્રમાણો મોજૂદ છે.

હવે વિચારીએ કે એવી મંડળીની અંદર કવિતા કેમ સરજાતી હશે ! વૃંદનાં વિવિધ માણસો, એક પછી એક પોતાને તાત્કાલિક સ્પુરેલી કડીઓ નૃત્ય કરતા કરતા ગાતા જાય, અને એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની રચેલ કડીઓનું અખંડ આખું એક ગાન બધાય. આ રીતે રચાયલું ગીત કોઈ એક માનવીની રચના નથી. “the folk is its author.”

આવું ગીતસર્જન સુલભ હતું તેના પૂરાવા રૂપે પ્રોફેસર ફીટરીજ ફેરો નામના ટાપુઓ (Faroe Islands) ની જંગલી પ્રજાના આવા આધુનિક રીવાજનો કિસ્સો ટાંકે છે. અને બીજા દૃષ્ટાંત રૂપે, રૂશીઆનાં કારખાનામાં સીમરેટો વાળતી મજૂર કુમારિકાઓ કામ કરતી કરતી જે પરસ્પરનાં વિનોદ-ગીતો જોડે છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આવી સામુદાયિક રચનાના ત્રણ આધારો-ત્રણ આંતરિક પુરાવાઓ અપાય છે:—

(૧) Refrains : ગીતનો ટેક : ટેકવાળી પંક્તિ : આ પંક્તિ

કોઇ એકાંતમાં બેસીને ગીત બોલતા એકલવાયા કવિને સુઝે જ નહિ. એ તો વારંવાર સમુદાયને જ ગાવાની પંક્તિ છે. એ સૂચવે છે કે ગીતની રચનામાં ગાન ને નર્તન આદરતું લોક-વંદ તો હાજર હોવું જ બેધએ.

(૨) * Recurrent passages : જૂદાં જૂદાં ગાનામાં બોલાતી, પુનરુક્તિ પામતી એકની એક કડીઓ; કે જે આપણી કલ્પનાને કોઇ એકાંતવાસી કતારને બદલે સામુદાયિક કર્તૃત્વના અનુમાન ઉપર દોરી જાય છે.

Incremental repetition : એની એ કડીનું ચોડા એવા ફેરફાર સાથે પુનરાવર્તન થાય, જે ફેરફારથી વાર્તા આગળ વધે. દષ્ટાંત તરીકે : *

What will you give to your sister Anne
My silken scarf and my golden fan.

x   x   x

What will you leave to your sister grace
My bloody clothes to wash and dress.

આવી રચનાને પણ ‘રચનાર લોકવંદ’ ની અપેક્ષા રહે છે. ગીતકથાનું શીઘ્ર સર્જન આખો ઉત્સવમગ્ન સમુદાય કરી રહ્યો હોય ત્યારે જ આવી રચનાની જરૂર પડે છે. આ બધાં

* Recurrent passages નાં દષ્ટાંત આપણી ગીતકથાઓમાંથી નીચે મુજબ ઠાંકી સહાય :—

૧. આપણે ૨ કાંઈ ચોમાસાના દાંડા

૨ મેઘલા તમને બાંજવે ૨ લોલ.

સાથે લેશું મીણીઆ ને કાંઈ માફા

૨ મેઘલા અમને શું કરે ૨ લોલ.

[૨. રા. બા. ૩. પૃષ્ઠ ૨૪]

૨. મારી નવરંગી વાડીમાં કેવડો ઝેડીયો ૨ લોલ

આઆ ચોમાસાના દાંડા બાજે હવે દોલલા ૨ લોલ

લેલા ચમર હતરી લેશું ચોમાસું શું નડે ૨ લોલ

[૨. રા. બા. ૨ : પૃષ્ઠ ૭]

ગીત રચનાનાં લક્ષણો તેમજ બેલેડની અંદર એકંદર તરવરી રહેલ અવ્યક્તિત્વનું—Impersonality નું વાતાવરણ આપણને એવી અટકળ પર આણી મૂકે છે, કે ભૂતકાળમાં સમાજની સરલ અવસ્થાને સમયે કોઇ ઉત્સવ—તસ્લીન, નાચતા, ગાતા તથા ઉર્મિ અને કલ્પનાશક્તિનું તાદાત્મ્ય અનુભવી રહેલા લોક-વૃદ્ધ એક સામટા મળીને આ ગીતો રચ્યાં હોવાં જોઇએ એવો પ્રેરક ઠીંટીરોનો સખલ મત છે.

૪. Things of genius : કોઈ મહા બુદ્ધિશાળી માનવીનાં રચેલાં છે: એ મત સર આરથર કવીલર—કાઉચનો છે. એ દલીલ કરે છે કે બેલેડ કોઇકે તો રચ્યાં હોવાં જ જોઇએ. અને તમને જો એમ લાગતું હોય કે લોક-વૃદ્ધ એકઠાં થઈને રચ્યાં છે, તો એક જાહેર સલા બોલાવીને પછી અજમાયશ કરી જોજો ! કવિતા એ રીતે રચાઇ હોવાનું, માનવજાતનો ખુદ ઇતિહાસ જ ઇન્કાર કરે છે. એ રચનાર કોઇ વ્યક્તિ હોવી જ જોઇએ. અને આત્મારે જે સ્વરૂપે આપણા હાથમાં આ બેલેડ આવ્યાં છે, તેની ઉપર તો બેશક અદ્ય મનુષ્યોના સુધારા વધારાના થર ચડેલા હોવા જ જોઇએ, પરંતુ અસલ તો એ કોઇ તેજસ્વી કવિની—Genius ની—રચના જ હોવી જોઇએ. આ મતના સમર્થનમાં હેન્ડરસન નામનો વિવેચક પોતાની The Ballad in Literature નામક પુસ્તિકામાં ઉચ્ચારે છે કે:—

“ A skilled art of narration, of dramatic presentation of incidents, is also conspicuous in many ballads, which for the most part, are now woeful examples both of rhyme & ex-
 pression.”

* Intermental repetition નું આપણાં લોકગીતોમાંનું દર્શન:—

આઠો આઠ્યો રે સોનલ દાદાનો દેશ ને,

સોનલે બચ્ચું ને દાદો ઊડાવશે.

x x x

આઠો આઠ્યો રે સોનલ દાદાનો દેશ ને,

સોનલે બચ્ચું ને દાદો ઊડાવશે.

ssion: and here and there we meet with isolated stanzas, matchless for their felicitous simplicity and their conveyance of tragic pathos. Are these examples of literary exceptions, or do they point to the previous existence of many ballads of real literary merit, ballads of interest not merely as vehicles of old legends or records of curious superstitions, but as examples of an ancient poetic art, not essentially faulty in rhyme & jejune in expression, but practised by men of some accomplishment, and now and again by men of genius ? ”

ચારણ્યોએ રચ્યાં ?

ધણા ખરા અંગ્રેજ વિવેચકો બારીક અભ્યાસને અંતે એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. ચારણ અદ્યત્ત અતિ પ્રાચીન પાત્ર છે. એલીઝાબેથના સમય પૂર્વે બેશક એ ચારણ રાજદરબારે તથા મહતોના મઠોનો આશ્રિત બની તેઓનાં અત્યુક્તિભર્યાં ગીતો રચતો અને દ્રવ્ય રજતો. ધણુખરં તો એ કાયમી ખજારદાર જ હતો, પરંતુ મહકિલ્લા અને સાધુમઠો (castle & convent) સાથેનો તેમજ સત્તાધીશો, ધનિકો ને વિદ્વાનોની મંડળી સાથેનો તેનો આ સહવાસ જ લોકજીવનનાં આ નત્ર ગીતો સાથેના તેના સ્વંધની વાત બીનપાયાદાર કરાવે છે. ચારણ મેળામાં, દાયરામાં અને રાત્રકુળોને આંગણે કોઇ શુભ અવસરોમાં ભમી ભમી લોકોને પોતાના વાણી-વૈચિત્ર્ય વડે વિનાદ કરાવતો હતો. પરંતુ બીજી બાજુથી ગ્રામ્ય લોકો પોતાના હૃત્ય-હૃત્સવોમાં અથવા રાજાદી મજૂરી કરતાં કરતાં જે સારાં સુમિષ્ટ ગીતો ગાતાં, તેને તો નિઃશંક આ ચારણ બિઠાવતો હતો. યુરોપી ચારણ પણ હમેશાં પોતાના ગીતમાં અધરી, અટપટી, મુશ્કેલભરી અને આડખરી વાણી જ વાપરવા તરફ ઢળતો.

“Banned by the church, alternately petted & reviled by the lords and knights for whom they practised every art of the entertainer, and whether in poor or rich estate, the minstrels were at the farthest possible remove from the unlettered and artless simplicity which marks genuine ballads of tradition. (Gummere)

વળી લગભગ અર્ધા જ સાચાં આંડા બેલેડો ધંધાદારી ચારણની સ્મૃતિમાં નહિ પણ ગૃહજીવનની કૌટુંબિક સ્મરણ શક્તિમાં જ જળવાયાં હતાં. જહોન ઓથિ નામનો ગ્રંથકાર કહે છે કે “ઝીઓ વાંચતી મધ તે પૂર્વે તો આખો ઇતિહાસ માતા પાસેથી ઉત્તરોત્તર દીકરીઓના કંઠમાં ઉતરતો,...એ રીતે મારી આયાને પણ છેક ઈંગ્લાંડના વિજય [conquest] થી માંડી ચાર્લ્સ પહેલા સુધીનો ઇતિહાસ બેલેડ રૂપે જ કંઠસ્થ હતો.” પ્રો. કીટરીન્જ પણ લખે છે કે આ તમામ ગીતકથાઓ ઝીસુમુદાયને મુખેથી જ મળી આવી છે. અને ચારણને તો એ સમુદાયની સાથે દૂર દૂરનો પણ સમાગમ કદી સંભવતો નથી. Ballads are one thing and minstrel poetry is another. It is difference between sophistication and artlessness. minstrel's songs will suit the hall better than the bower, the tavern or the public square better than the cottage, and would not go to the spinning-wheel at all. (Kittirege)

યુરોપી બેલેડો વિષેની આ ચર્ચા આપણી ગીતકથાઓને પણ લાગુ પડે છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે. આપણા ચારણ વર્ગ તો રાગ કાઢીને ગવાતાં ગીતોમાં રસ જ લેતો નહોતો. આપણા રાવળો, મીરાં, નાથબાવાઓ કે તૂરી લોકો પણ આજે મોટે ભાગે ઝીઓના પ્રાચીન રાસડાઓથી અજાત જ છે. તેઓ ઘણું ભાગે પોતાના દત્તાર બારવટીઓનો અથવા દરબારોની

પ્રસ્થિતના જ રાસડા ગાય છે. એ પ્રસ્થિતમાં ધટનાઓ ઉપર નહિ, પણ અત્યુક્તિભર્યાં વખાણુ પર વધુ બાર દેવાય છે. એમાં કાચમ અંતરના ઉદ્ગારો નથી હોતા. નિપાલસ ગુણદોષનું વર્ણન દેખાતું નથી. અલબત્ત કોઈ કોઈ ચમકારા એ કાવ્ય-રચનાની અંદર માનવોર્મિનું ક્ષણિક દર્શન કરાવે છે : જેવા કે

૧.   કુંગરે કુંગરે કાકુકાના દાયરા
          દાર ગોળાની વાગે કારમડોર રે મકરાણી કાકુ
          નૂની વસતી જમાદાર માર્યે મા
          એવકાં તે કુઃખ નો દધએ લોકને
૨.   કુંગરડા દોયલા થીયા
          પમ તારો વેરી થીયા
          રામવાળા ગલદેરા, કુંગરડા દોયલા થીયા.
૩.   કચ્છ ભૂજના રાખ
          છતરી છેલોને નો'તા વાઢવા
          ભોળવીને એનાં માયડાં નો'તાં વાઢવાં.

અગર કોઈ એાજસવંતુ શબ્દચિત્ર :—

કડે કટારાં વાંકડાં મેવર
          હલકે ગેંડાની ઢાલ
ખંભે ખંભાતણુ શોભતી મીયાણા
          ભલી ભખલી તરવાર
તરવારે મેવાર તેવો, સૂરો જવાન સાવજ જેવો

આ સિવાય લોકલેહ્યના હર્ષ-આકંદના સૂર આ ધંધાર્યો માયકોના વાજાંત્રને તારે ઝાઝા ચડ્યા નથી. પછી તો વૃત્તિ ખુશામદમાં વળી અને કાવ્ય-શક્તિ અનુકરણમાં જ ગળ્યડી પડી. એનાં એ વળુનો, ભાડે મળતાં વસ્ત્રાભૂષણોની માફક હરકોઈ દાતારને વિભૂષિત કરવામાં રોકાયાં છે. છતાં કોઈ કોઈ જળ-પ્રભય, ભયાનક આગ અથવા એવી કોઈ બીજણુ હોનારત નેતાં તે ધંધાદારીઓનો હૃદય-વીણાના કોમલ તાર પણ કાંપી ઉઠ્યા છે, અને તેમાંથી વારંવાર

“ કાસમ વારી વિજળી

રે મધ દરિયે વેરણુ થઈ ”

એવી નૈસર્ગિક ગીતકથાઓ નીસરી પડી છે. એવે સમયે તો એ બટકતો અને પ્રશસ્તિઓ વેચતો જન્યક પણ લોકસમુદાયની થડોથડ આવો લોક-લાગણીના પડછંદા ઝીલી શકતો. છતાં એ ‘વિજળી’ નૌકાની જલ-સમાધિના ગીતને “બાર બાર વરસે નાવણી મળાવી ” એ ગીત સાથે મૂકી જુઓ, એટલે ધંધાદારી ગાયકની તથા ઉર્મિપ્રધાન લોક-કવિની કાવ્ય-રચના વચ્ચેનો તફાવત સમજાઈ જશે. કુદરતી લોકગાન અને આજીવિકા અર્થે કરેલું કલા-સર્જન આપોઆપ અળગાં પડી જશે. કેમકે ‘બાર બાર વરસે’નો જન્મ થયો છે સ્ત્રીજનોની રાસ-રમતની કાંઈ અજવાળી અધરાત્રિયે, સંયુક્ત સામુદાયિક ઉર્મિને નૃત્યમાં અપનાવવા કાળે; અને ‘વિજળી’ નું સર્જન થયું છે જનમનરંજનની હઠ્ઠાથી રાવણહથ્થાના તાર ઉપર. એવું જ કેંક યુરોપી વિવેચકને મન વસવાનું. રાટલાના અકકેક બટકાની આશા કરતો નાથ આવો એકાંક, ઉંબરે ઉંબરે જતો હોવાથી ‘ગોપીચંદ’ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ લોકપ્રિય ગીતો માતો થયો છે. પરંતુ એ ગીતોને પોતે પોતાના જ કાંઈ અમુક પૂર્વજની રચના તરીકે નથી લાવતો. એ તો લોક-સમુદાયમાંથી સાંભળીને લોક-પ્રીતિ અર્થે કંઠસ્થ કરી લે છે. કાંઈ ધંધાદારી જન્યક-વર્ગ તો આપણી ગીત-કથાઓનો મોટે ભાગે સર્જક નથી તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં ‘વિજળી’ છતા-દિના સરજનહારોનો વારસદાર, જે લોક-જીવનમાં પોષણ પામ્યો હોત તો નૈસર્ગિક લોક-કવિઓની પરંપરા ન લોપાઈ ગઈ હોત એ ચોક્કસ વાત છે.

આવી અનેક અટકળોના અણઉકેલ્યા કાયડા પાશ્વર્ય લોક-ગીતના રસિકોને અકળાવી રહેલ છે. અને એનાં અવતરણો આ સ્થળે આપવામાં એટલું જ બતાવવાનો આશય છે, કે તેઓએ તમામે પોતાના લોકગીતોને “They are genuine poetry,

peculiar poetry and sincere poetry*” રૂપે સ્વીકારીને તે પર ગંભીર લક્ષ્ય આપ્યું છે. ‘માનવ જાતિ પારણ્યામાં હીચકતી હતી’ તે યુગ સુધી પણ મહાન સંપ્રદાયક ગ્રા. ચાપ્લેડે બેલેડોના ઉદ્ભવસ્થાનની સ્થાપના પોતાની વિવેચના-ન્યોતને પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને પ્રાચીન બેલેડોના આટલા પરિશીલનમાંથી તો ક્ષીટનની પ્રજાએ સ્કોટ, કાલરીજ ને કીપ્લીંગ સરખા મહાકવિઓનાં અર્વાચીન બેલેડોનાં કાવ્ય-રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં છે. પ્રાચીન ગીતકથાઓનું સમગ્ર બલ ખેંચી લેવાયું, એની ન્યૂનતાઓ ત્યજ દેવાઈ, અને વિધવિધ વ્રટનાઓને નવા યુગની ભાવનાથી રંગીને એ બેલેડ-શૈલીએ ઝેલતી કરવામાં આવી. આંગ્લ કવિતા એ બધાં કાવ્ય-રત્નો બદલ અસહ્ય લોક-ગીતોની ઓર્થોગણ્ય રહેશે.

અંગ્રેજી સંપ્રદાય

પશ્ચિમમાં પણ આ બેલેડોને સાહિત્યના રાજદરબારમાં દાખલ થવાનો મનાઈ હતો. એંગ્લોજાએથના સુવર્ણ-યુગમાં તો આ લોકગીતો ઉઘાડછોગ તિસ્કારને પાત્ર થતાં, અને એનાં ગાનાર લોકવૃંદ પણ પોતાનાં ગીતોને ‘સાહિત્ય’ શબ્દ લગાડવાનો

---

* They are genuine poetry, peculiar poetry, sincere poetry : but they will not compare with the high music of Milton's *Lucidas* & Keats' *Nightingale*. In truth any comparison of the ballads with these would be unfair, as any comparison between children and grand folk. They appealed in their day to something young, in the national mind. They have all the winning grace of innocence; but they cannot scale the great poetic heights, any more than mere innocence can scale the great spiritual heights. (Sir Arthur Quiller Couch M. A.)

સ્વપ્નેય ખ્યાલ કરતાં નહોતાં. આખરે ઈ. સ. ૧૭૬૫ની અંદર બીશપ પર્સી નામના સાહિત્યકારે, કરતાં કરતાં, ક્ષમા માગતાં માગતાં એ કંઠસ્થ ગીતોનો સંગ્રહ કાગળ પર ઉતારી પ્રગતે સોંપ્યા. એક એંગલ અને સેક્સન જાતિએ ઈંગ્લાંડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારથી જ તે જાતિ ગીતો સાથે લાવેલી. અંગ્રેજ ઇતિહાસના ઉપકાળથી તે એક ૧૭ મી સદી સુધી આ ગીતકથાઓના થોડે થોડે મોજૂદ હતા. ત્યાર પછી જ એ કાગળ પર ટપકવા લાગ્યા. બીશપ પર્સીએ 'Maid & Palmer' નું એક લોકગીત એક ગામડામાં રહેતા ગૃહસ્થના ધરના કાગળના લગલામાંથી શોધી કાઢેલું અને એણે જોયું કે એ કાગળીયાં તે ધરની કામવાળીઓ રાજ ચૂલો પેટાવવામાં વાપરતી હતી !

પ્રથમ સંગ્રાહક : પર્સી

“પર્સીના સંગ્રહનું” નામ Reliques : એણે માત્ર પ્રાચીન પરંપરાગત ગીતકથા જ નહિ, પણ કોઇ કવિઓનાં નામાચરણ વાળી-કેટલીક તો તદ્દન જાણીતા કવિઓની ગીતકથાઓ પણ સંધરી. ગીતકથાઓની સાથે અન્ય શૈલીનાં કાવ્યો પણ દાખલ કર્યાં. એનો ઉદ્દેશ સંશોધન કરતાં સાહિત્યવૃદ્ધિનો સવિશેષ હતો. એની નેમ વિવેચન કરતાં પ્રચારની વધુ હતી. એનો ઉધાડો અભિલાષ આ પ્રાચીન લોક-કવિતાના અસલી સૌન્દર્યની પિંજાન દેવાનો તથા એની અંદર ‘કવિતા’ તરોકેનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. અને એના પુસ્તકને તાત્કાલિક જ વિજ્ય મળ્યો. પોતે પોતાની કલ્પનામાં કદી ન દીઠેલો એવો મહાન વિજ્ય એને વર્ચો. અને ફક્ત લોકોમાં જ એનો પ્રચાર ન થયો. એના પુસ્તકે તો જર્મનીનો કૌતુકપ્રિય યુગ-German Romantic movement-સંજવામાં મોટી સહાય દીધી અને ‘અર્વાચીન એલેક્ઝાંડ્રી કલાનું’ આગમન પોકાર્યું. એ પુસ્તકે મુવાન વયના કવિ વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર ઉંડી અસર કરીને એને પણ અસલી ગીતકથાઓનો સંગ્રહ કરવા પ્રેરણા દીધી.” (હેન્ડરસન)

રેકોલેનો સંગ્રહ : Border Minstrelsy

ઈ. સ. ૧૮૦૧માં પ્રગટ થયો. પર્સીના સંગ્રહ કરતાં એનો ધણો

મેટા પ્રભાવ પડ્યો. પસી અને સ્કોટની વચ્ચે અન્ય ફેટલાએક સંગ્રહો પ્રગટ થયેલા ખરા, પણ આ સંગ્રહે પોતાના તમામ પૂર્વગામીઓ કરતાં વધુ મહત્વનું કામ કર્યું. કવિ સ્કોટને સંખ્યા-બધ પાઠાન્તરો મળી શક્યાં અને જૂદા જૂદા પાઠાન્તરોની ઉત્તમોત્તમ કડીઓને એણે એક સાથે સંકળી, આંહી તહીં સુધારા વધારા પણ ઉમેરી, જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં ભાવ બદલેસતો કરવા સારૂ પોતાની રચેલી પંક્તિઓ વડે પણ પૂરવણી કરી પોતાનાં નવીન જ પાઠાન્તરો રજૂ કર્યાં. ફેટલીક વાર તો ગીતને સંપૂર્ણ બનાવવાની તેમજ પોતાના પૂર્વજોની પરાક્રમ-કથાઓને ન્યાય આપવાની બેવડી લાલચથી એણે એ અસલી ગીતોમાં ફેરફાર કરવાની એટલી બધી તો છૂટ લીધેલી છે કે જેથી એ ગીતોનાં મૂલ્ય વિષે બામક ખ્યાલો નીપજવા જેવું પણ થયું છે.

જેમ્સ ચાઇલ્ડનો સંગ્રહ : The English and Scottish Popular Ballads : ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૮ સુધીમાં, દસ ભાગમાં પ્રગટ થયો. એમાં ત્રણસો ને પાંચ બેલેડ છે. પણ પ્રો. ચાઇલ્ડે તો એમાંના ફેટલાએકનાં તો જેટલાં મળ્યાં તેટલાં તમામ પાઠાન્તરો પણ દાખલ કરેલ હોવાથી એકંદરે સંખ્યા ધણી મોટી થવા જાય છે. કાષ્ટ કાષ્ટ ગીતનાં તો અઠાવીસ જેટલાં પાઠાન્તરો છે. દરેક ગીતને મથાળે એ ગીતની ઐતિહાસિક ઇત્યાદિ માહેતી આપતો નાનો પ્રવેશક હોય છે. અન્ય યુરોપી ભાષામાં એ ગીતનું બહુગીત હોય તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે. ગીતોના સંગીત વિષે પણ નોંધ આપી હોય છે.

લોકગીતોનાં લક્ષણો

પાશ્ચાત્ય ગીતકથાઓ મહાકાવ્યોને પાંચે વિચરે છે. The ballads are before all things epic : They are the heroic life of a nation told in lyric episodes: પ્રજાના વીર-જીવનને ઉર્મિભરી સંગીતમય ઘટના વાટે બ્યક્ત કરતાં એ બાલ-મહાકાવ્યો છે. આપણી ગીતકથાઓ—જેવી

કે રાણકદેવી, વેલો રાવળ, તેજમલ ઠાકોર, આદિ-પણ એ જ પદ્યે પ્રયાણ કરે છે.

એલેક્ઝાન્ડર ગ્રીકકથાનાં લક્ષણો સહુથી નિરાળાં, સામા સિકાના રણકાર સરખાં છે:—

૧. એમાં impersonality-અવ્યક્તિત્વનું તત્ત્વ અમત્રપદે છે.

૨. Abrupt beginning : એમાં અધ્ધરથી જ આરંભ થાય છે. અને એ તત્કાળ ધટનાના મધ્ય પ્રવાહમાં આપણને ધસડી જાય છે.

૩. Breakneck speed : ધસમસતો વેગ : ધટનાને ત્વરિત ગતિથી વહેતી રાખવા માટે એમાં સંભાળ રખાય છે. સર આરથર તો એટલે સુધી ઉચ્ચારે છે કે for rapidity these innumerate lays beat any thing in Homer: હોમરના મહાકાવ્યના કરતાં યે લોકગીતોનો પ્રવાહ અધિક માર ! માર ! ગતિએ ચાલ્યો જાય છે.

૪. Directness : સીધેસીધા, આકુ' અવળું કશું જે ખ્યાન ખેંચ્યા વિના, વણુ'ન પર કે પ્રસ્તાવના પર આપણને ન રોકતાં, આ લોકકવિઓ આપણને મૂળ વિષયના મધ્ય ભાગમાં ખેંચી જાય છે.

૫. Concrete diction : અથવા તો objectivity: એટલે કે લોકગીતના શ્રવણ, વાચન અથવા ગાયન વેળા આપણી દષ્ટિ થું થું બની રહ્યું છે તે પર જ ઠરે છે. રચનાર નહિ પણ કથા પોતે જ આપણને યાદ આવે. કથાનો ઉદ્દેશ નહિ પણ કથાના બનાવો પર જ ચિત્ત ચેટિ. ગીતમાં વહેતી ઉમિનો વિચાર ન આવે પણ એનો સાક્ષાત્કાર જ થાય-ઉમિમય જ બની જવાય.

આ બધાં લક્ષણોની કસોટીએ આપણી ગ્રીકકથાઓ ચડી શકે છે કે નહિ, તે બતાવવા 'રાણકદેવી'નું દર્શાત લઘુએ :
(૨. રા. જા. ૨ : ૫૯ ૧૬૫)

કશી પ્રસ્તાવના વિના રાણકદેવી કાણુ અને કોને ઘેર જન્મેલી તેના લગાર પણ ઉલ્લેખની જરૂર નહિયા વગર, સીધીસીધું

“ઝઢમાં વાઝ્યાં રે કાંઈ ભંગીનાં ઢાલ રે
કાંઈ ભંગીનાં ઢાલ રે
“રાખને ઘેરે કુંવરી જલભીયાં.”

ઝેતું નામ abruptness : અને પછીની સૂસવાટા કરતી ઘટના—ગતિ તપાસો : કુંવરીના રૂપનું કથું વર્ણન ન મળે. તૂતું જોશ જોવાયા : જોશીએ વેણુ કાઢ્યાં રે

“કુંવરીને ભોંમાં બંડારાને.”

છઠી કડીમાં તો કુંવરી ભોંમાં બંડારાઈ : સાતમી કડીમાં તેજમલ કુંભારનું માટી ખોદવા જવું : તૂતું જ કન્યાને પોતાને ઘેરે લઈ જવું : પાંચ વરસની રાણકદેવીનું પાણી ભરવું : તૂતું ચોવનમાં પ્રવેશ :

“વાયા વાયા રે કાંઈ ઓતર દખણા વાય રે
કાંઈ ઓતર દખણા વાય રે
“ચૂંદડીના છેડા ફરકીઆ.”

રા'ખેંગારનું આગમન : સૌંદર્ય—દર્શન : લગ્ન : વગેરેનો પ્રવાહ મસ્ત બની ધસે છે. અને જોતજોતામાં તો એ અકેક કડીમાં આલેખાયલાં શબ્દ ચિત્રો આપણી કલ્પનામાં પોતાની છાપ અંકિત કરીને આખરની કર્ણુ કેન્દ્ર-ઘટના પર આપણને પહોંચાડે છે. જો કવિ એ ઘટના—સ્ત્રોતની યોગમ કુદરતને આલેખવા ચંબ્યો હોત, અથવા જો એ પોતાની આત્મલક્ષી વિચાર-પૂરવણી કરવા રોકાયો હોત તો આ ગતિ મારી નત. એ જોમ : એ Vigor : રણુશીંગા જેવો એ અવાજ : અને એ ઘટના—વર્ણન પાછળ કવિનું આત્મગોપન : આ પ્રકારે આપણી લોકગીતો પાશ્ચાત્ય ગીતોના નિકષ પર ચડીને પોતાની રેખાઓ આંકી શકે છે કે નહિ, તે અનુભવવાનું કામ વાચકનું છે—ખાશ કરીને એ ગીત સાંભળનારને જ એની પૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે.

આપણી લગભગ પ્રત્યેક ગીતકથાને આ કસોટીએ લાગુ પડી શકે છે. અને એનાં એ લક્ષણોનું આપણું ગીતોમાં પણ દર્શન થતાં આપણને હનરે ગાઉને અંતરે પડેલી પ્રજા સાથેના આપણા ઉડા આત્મ-મિલાપનો વિચાર આવે છે ।

લોકગીતોનો કવિ : એનાં લક્ષણો :

૧. એના ગીતનો વિષય એનો પોતાનો નથી હોતો પણ ભોક સમુદાયનો હોય છે

૨. એ વિષય કાં તો કાષ્ટ પરાપૂર્વની પ્રાચીન લોક-કથા હોય, અથવા જનતા સમસ્તના અનુભવની, અથવા તો તાજેતર બનેલી ઘટના હોય.

૩. પોતાના વિષયને કાષ્ટ નવીન-ચક્રિત કરી નાખે તેવી રીતે વર્ણવવાની, અથવા તો એને વિષે પોતાની વિશિષ્ટ ઉમિંઓ બક્ત કરવાની એની વાંછના જ નથી હોતી. ગીતો ઉપર પોતાના બક્તિત્વની છાપ મારવા એ માગતો જ નથી.

૪. કાષ્ટ કલાવિધાની કવિની માફક એ આપણી વચ્ચે કશો વિશિષ્ટ અંદેશો લઈને આવતો નથી.

૫. એને આત્મ-જ્ઞાન નથી હોતું.

૬. જે લાગણીને સહુ માનવી અનુભવે છે, તે જ લાગણીને એ ઉચ્ચારણુ આપે છે

૭. એ માનવી નથી-પણ સાક્ષાત અવાજ છે. He is a voice rather than a person.

૮. એ એકાંતે જઈને રચતો નથી, પણ પોતાના શ્રોતા-સમુદાયની સમક્ષ ઉભીને રચે છે.

૯. પોતાની અંત પોતાના શ્રોતાઓની વચ્ચે એ ગાઠ ઉમિં-સમાગમ અનુભવે છે.

લોકગીતોનું સંગીત

કલ્પના કરો કે એક વિવેચક હતો : કાયલ એણે દીકી નહોતી. પણ કાયલ વિષે એણે કે' કે' કવિ મહાકવિઓનાં ગીતો

વાત્સા હતા : એક દિવસ એણે આંખાની ડાઘે કાપઘને અખેલ
ખનીને ખેઠેલી દીઠી : વિવેચક હસ્યો : આ કાણું કદરૂપ
પંખી ! આમાં કવિઓએ શું રૂપ કે માધુર્ય દીધું ? જનત
શીદ આ કવિઓની શબ્દ-જાળમાં ફસાઇને આવા બદસરત
પંખી વિષે ભમણામાં પડ્યું ! કવિઓ સૌ જૂઠા છે અને જનતા
ખેવકૂદ છે !

લોક-ગીતોને કેવળ પુસ્તકમાં છાપેલાં ખીખાં પરથી જ
તોળનારને નસીખે પણ આવી જ પરિસ્થિતિ લખાયેલી છે, એ
છાપેલા શબ્દોની પાછળ અકળ, અખંડ મધૂર અને નિગૂઢ સ્વરો
રહ્યા છે, તેની એને કલ્પના પણ નથી આવતી. લોક-ગીતના
અચ્છિત ઢાળોને કાઢી ઓકડેથી ન સાંભળનારને મન તો

“આલમાં ખીણી મળૂં વીજળી રે

“ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ

“ગુલાબો કેમ કરી નરો આકરી રે”

એ કેવળ સાદા શુદ્ધ -prosaic- શબ્દો જ માત્ર છે. સ્વરોનો
અજાણ્ય રસિક એમાં શબ્દલંકારનાં કે અર્થલંકારનાં દર્શન
ક્યાંયે પામતો નથી. આ સાદી પંક્તિના ગર્ભમાંથી કોઇ
ભાવ-પ્રતિ એના કાનમાં યુગ્મ ઉઠતો નથી. કેમકે શરીર
સાથે આત્માની માફક લોકગીત સાથે જે સંગીત જડાયલું છે,
તેનો રસાસ્વાદ એ રસિકે અનુભવ્યો નથી. એને શી રીતે સમ-
જન્ય કે આ શબ્દોમાં તો એકજ નહિ પણ અસંખ્ય વિયોગ-બીર
ત્રેમિકાઓના મર્મવિધી વિયોગ સ્વરો મઢાયા છે ! એને શી ખબર કે

“રામે તે સરોવર ખેલીમાં ને લખમણ બાધે પાળ,

“સીતાજી પાણીલાં નીસર્યાં મારી મરઘાનેણી નાર

“તું રે મારે મન લખમણ જતિ

“મને થડી ન વિસરે રામ”

એ ત્રણ પંક્તિઓમાં મોજાં જેવા સ્વર-હિલોલ, કોઇ
પૂર્ણિમાની ભરતીના મસ્ત આરોહ અવરોહ મયવતા, અને
જનકીજીના પતિત્રેમનો પૂર્ણ ચંદ્રોદય પોતાની સપાટી પર

મીલતા, ઉજળા લઈ રહ્યા છે ! જેને આ ગીતના ઢાળનો પરિ-
ચય ન હોય, તેને નહિ જ સમજાય કે

“તું રે મારે મન લખમણુ જતિ
મને ધડી ન વિસરે રામ”

એ પંક્તિમાં જનકીનું રાવણુ પ્રત્યે કેવું અમર સંબોધન
અંકાયું છે ! એ સંબોધનને લોક-સમુદાયની હજારો
માતા-બહેનોના હાર્દમાં સીતાપણું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ દેનાર
પણ મોટે લાગે એનું સંગીત જ છે.

વિવેચક લોકગીતોનાં મૂલ મૂલવવામાં થાપ ખાય છે અને
સંગ્રાહક એની સાચી કિંમત અંકાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે,
એમ બન્ને પક્ષે મુંઝવણુ રહે છે, કેમકે લોકગીતોના કલેવરમાં
પ્રાણુ સ્વરૂપે યુંજવું સંગીત મુદ્રણકલાની શક્તિના સીમાકાંડની આણુ
માનવું નથી. વળી એ સંગીતમાં જે વિવિધ તાલોની રમઝડ
બોલી રહી છે, તેના રસપાનથો પણ અવલોકનકારને વંચિત જ
રહેવું પડે છે, કેમકે એ સંગ્રહના વાચન પૂરતો જ શ્રમ લઈ
એક નિશ્વાસ મેલી વા એક અટકાસ કરી અટકી જાય છે.
એટલે જ સમાલોચક ચાહે તેટલો પ્રમાણિક છતાં યે એ કેવળ
આખી વસ્તુના કુ અંશવું જ નિરીક્ષણુ કરી શકે છે. એકજ
રામકથાને .

૧ : રઘુપતિ રામ રૂઢેમાં રંજો રે

૨ : વનરા તે વનમાં મઢી બનાવી

ત્યાં છે સીતાજીના વાસ મારા વાલા !

૩ : તું રે મારે મન લખમણુ જતિ

મને ધડી ન વિસરે રામ

૪ : લખમણુ લખમણુ બંધવા રે

સીતા કેમ કરી મેલ્યાં

૫ : બાઈ કા'ને ઢીચો દેશ

વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાહુડે વેશ !

એવા પાંચ પાંચ નિરાળા ઢાળોમાં અનોખી અનોખી લામ-
ણીના પથટા અપાયા હોવાની હકિકત હકિકત જ હોવા છતાં યે

એ ઢાળ ન જાણનારાઓની દષ્ટિએ તો માયા જેવી જ દિસે છે.

એ તો જૂદા જૂદા શબ્દોવાળાં ગીતો : પરંતુ હવે એકના એક જ શબ્દો કેટલા જૂજવા ઢાળોમાં ઉતર્યા છે તેનાં દર્શાત લક્ષ્યો: [૨. ૨૧. બા. ૧ : રમકડાં]

૧. “સોનાં ઇંટોણી રૂપા ખેડણું રે, છેલ રમે ગેડી દડે
પાણીડાં ગધ'તી તળાવ રે, છેલ રમે ગેડી દડે

એ કાબજને નીચે પ્રમાણે નવા ટેક આપી, નવનવે સ્વરે રમાડવામાં આવ્યું છે:—

૨. “સોના ઇંટોણી રૂપા ખેડણું રે
નાગર હલા રા' રંમ રસિયા.
પાણીડા ગધ'તી તળાવ રે
નાગર હલા રા' રંમ રસિયા

૩. સોના ઇંટોણી રૂપા ખેડણું
દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ
પાણીડાં ગધ'તી તળાવ રે
દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ

૪. સોના ઇંટોણી રૂપા ખેડણું
પાણી ગાવાં સેજળીયા તળાવ રે
સેજળીયાળી સરનાં પાણી સાંચર્યાં

૫. સોના ઇંટોણી રૂપા ખેડણું રે
લખિયું બુલે છે બાગમાં

૬. સોના ઇંટોણી રૂપા હો રે ખેડણું રે
પાણીડાં ગધ'તી તળાવ
વનમાં બોલે રાજ કાયલડી રે.

આવા ઢાળો હજુ યે વિશેષ સંખ્યામાં શોધી શકાય છે.
અને એ પરથી લોકગીતોમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ રહે છે

“સોનલા ગેડી ને રૂપલા દડુલીયા રે

“કાનકુવર ગેડી દડે રમવા બધ”

એ પંક્તિઓમાં ગેડી દડાની રમતનો જ તરલ તોફાની
અવાજ મેળવાયો છે. અને

“ જેમ સૂઝાય તેમ જુઠીનાં કુલ આરા વાલાજીરે,

“ તેમ તારી ગારાંદે કરચાય

જાળને કહેવે આરા વાલાને રે ”

એમાં દૂર દૂર પડેલા ‘વાલાજી’ને ખબર કહેવસવવાનો આજીજી-
સ્વર અનેક વિરહિણીઓનાં અંતરને વીધેલો ગુંથાયો છે.
“Sound must echo the sense” એ સિદ્ધાંત, ‘must’
શબ્દમાં રહેલા આદેશના પરિપૂર્ણ પાલન રૂપે, અને છતાં યે
‘must’ શબ્દમાંથી સૂચવાતા કશા પણ પ્રયાસ વા પરિશ્રમ
વગર, લોકગીતોમાં જે જૂળીથી જળવાયો છે, તેનું-આપણને
દાખો ન સાંભળનારાઓને તો લાગ્યે જ ખરું જ્ઞાન આવી શકે.
આ વિષય પરત્વે તો એક અકલુષિત-Unperverted શ્રવણ-
રૂચિવાળા, નિર્વ્યાજતાના પૂજક, સર્વદેશીય રસવૃત્તિની બક્ષીસ
પામેલા કણ્ઠાટકી વિદ્વાનનું જ કથન હાકીએ:—

“ લોકસંગીતને લોકકાવ્યથી જૂદું પાડવું લગભગ અશક્ય
છે. લોક કાવ્યની વિશિષ્ટ ભાષા, તે ભાષાનો નિર્વ્યાજતા, તાલ-
બદ્ધતા અને અદ્વયાક્ષરતા, એની અંદર પણ સંગીતનું સૂક્ષ્મ,
અને અસ્પષ્ટ તત્ત્વ રહેલું છે જ. x લોક સંગીત એટલે જૂનું જ
સંગીત, એવો અર્થ નથી. સમાજ-હૃદયની નિર્વ્યાજતા, લોક-
હૃદયની સરલતા અને મૌલિકતા જેની અંદરથી બહાર થાય,
સંસ્કારી હોવા છતાં જેની મુગ્ધતા કાયમ રહે, તેજ લોકસંગીત,
તેજ લોકકાવ્ય. માત્ર લોકસંગીત કે લોકકાવ્યનો કસોટી કાળે
કરીને જ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્ય કે શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવીણ
લોકોનો નિર્ણય બસ થાય છે. અમુક મંડળે માન્યતા આપી
એટલે સાહિત્ય કે સંગીત તરત જ શિષ્ટ ગણાય છે. પણ લોક-
સંગીતનાં પરીક્ષકો તો અસંખ્યાત મુગ્ધ હૃદયો જ છે. નાનાં
બાલકો જેમ પોતાની વૃત્તિને જ વફાદાર રહે છે, તેમ
જનહૃદય પણ પોતાની અભિરૂચિને જ વફાદાર રહે છે. એ
અભિરૂચિ જ્યારે પસંદ કરે ત્યારેજ અમુક સાહિત્ય
કે સંગીત ‘લોકિક’ પદવીએ પહેંચે છે. સમાજમાં જ્યારે બાર-
કાંતિ ચાલતી હોય છે, સંખ્યાબંધ લોકોના હૃદયમાં જ્યારે

એક જ પ્રાણુવાન પ્રેરણાની ઉમિંચો ઉઠે છે, ત્યારે લોક-હૃદય-માંથી નવું નવું લોકસંગીત પ્રકટ થાય છે અને કલા આધુનિક સાધન વિના પણ લોકમાન્ય કાવ્યોનો અને રાગોનો દેશબાપી પ્રચાર થાય છે.

“આ કસોટી જે સાચી હોય તો લોક-સાહિત્યમાં જીવન અને નવું એવો કરો. ભેદ જ કરવાની જરૂર નથી. જીવન સાહિત્ય ભગવાન કાળની ચાળણીમાંથી ચળાઇને આવેલું હોય છે. અને તેથી તેની “લૌકિકતા” સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. લાંબી વપરાશને લીધે જીવનને લૌકિક છતાં અલૌકિક આપ આવેલો હોય છે. નવાં લોકગીતોમાં તેમ નથી હોતું. છતાં સહૃદય વ્યક્તિ અથવા લોકહૃદય નવામાં પણ સાચું લોકગીત અથવા લોકરાગ સહેલાઇથી પારખી શકે છે.

× × ×

“શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર પ્રયત્નપૂર્વક થાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંસ્કારિતા હોય છે. રાષ્ટ્રીય આચાર્યોએ વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા આદર્શોં ધ્યાનમાં રાખી તે રચેલું હોય છે. તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ શક્તિ રહેલી હોય છે. લોક-સંગીતનું તેવું નથી. લોકસંગીત પોતાની સ્વાભાવિક મનોહરતાને લીધે જ પ્રચાર પામે છે. અત્યંત સંસ્કારી લોકો પણ લોકગીતો પાછળ ગાંઝા બની શકે છે. ઉદાન-લતા કરતાં ચઢિયાતી વન-લતા ધણીવાર નજરે પડે છે. સંસ્કારી દુષ્યંત મૃગશાવ સાથે ઉછરેલી શકુન્તલાને પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠા બનાવવા તૈયાર થઇ જાય છે અને વ્યાસ જેવા રાષ્ટ્રકવિ તેમજ કાલિદાસ જેવા રાજ-કવિ તેનાં વખાણ કરતાં થાકતા જ નથી. લોકસંગીતની પણ આવી જ પ્રતિષ્ઠા છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પોતાની શક્તિનું એટલું બધું બાન હોય છે કે ગાવાની ચીજનો શો અર્થ છે, એમાં ક્યો રસ છે, એના વિભાગ કેવા છે, વગેરે બાબતમાં તે બેદર-કાર રહી શકે છે. અને ધણીવાર રહે છે પણ ખરું. પણ લોક-સંગીત તો હૃદયના ઉદ્ગાર સાથે જ વહેતું હોવાથી તે અત્યંત બાવવાહી હોય છે, અને લોકસંગીતે હંમેશા પોતાના કાવ્યની

તેમજ સંગીતની આવી રીતે પરસ્પર પોષકતા સાધેલી હોવાથી લોકકાવ્યની અસર હૃદય પર મંત્ર જેવી થાય છે. ” (કાકા કાલેલકર)

લોકોત્તર સાહિત્યના અંકુરો

લોકોત્તર સાહિત્ય સાથે લોકસાહિત્યની તુલના કરવી, એમાં તો બન્નેને અન્યાય છે. બન્નેના માર્ગો નિરાળા છે. બન્નેને પોતપોતાની દુનિયા છે. બન્નેનાં વલણ માનવ જાતિની અદભિરૂચિને ઉંચે ચડાવવાનાં છતાં, બન્નેનાં લક્ષણો જૂજવાં છે. આંખા ગગનને વ્યાપીને ખેંચાયેલું મેઘધતુષ્પ, તેમજ ઝીણા એક આકળબિન્દુ પર ઝલકતાં પચરંગી તેજકિરણો : બન્ને વચ્ચે આંતરિક એક્ય છતાં બાહ્ય આકાર પરત્વે અણ મેર જેટલો તફાવત છે. અંગ્રેજ વિવેચક ઠીક કહે છે કે,

In truth, any comparisons of the ballads with these would be unfair as any comparison between children and grown folk. They appealed in their day to something young in the national mind. They have all the winning grace of innocence; but they cannot scale the great poetic heights, any more than mere innocence can scale the greatest spiritual heights.

(Sir A. Quiller-couch.)

આમ છતાં પણ વિશ્વ-સાહિત્યનાં વિહારીઓ જ્યારે આ લોકમુખના નમ્ર હૃદયારની અંદર ક્યાંય ક્યાંય જવ્ય કદપનાઓના અથવા શિષ્ટ સાહિત્યની ભાવનાઓના પડછાયા ભાજે છે, ત્યારે એ સામ્યનાં દર્શનમાંથી રસાસ્વાદની નવી શક્તિ જન્મે છે. કોઈ પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયતમાના મુખને મળતી રેખા જેમ કોઈ જંગલવાસી રમણીના વદન પર નિહાળી મીઠાં સ્મરણો અનુભવે, અથવા તો કોઈ રંક પિતા જેમ પોતાના બાળકની મુખાકૃતિ એકાદ રાજકુંવરના મ્હોં ઉપર રમતી બાળી ગ્રમ આનંદ પામે, તેવી રીતે શિષ્ટ કવિતા અને લોક-કવિતાની રેખા-

ઓમાં દેખાતું દૂર દૂરનું, નાનું શું સાચું પણ ભોલક-સમુદાયની
અંદર અજ્ઞાન અને અણુવિક્રમ્મા મરી ગયેલા કેક શેલી, કાલિ-
દાસોનું દુઃખદ સ્મરણ કરાવે છે. દષ્ટાંત દ્વિધ્વજ:-

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીભવન્તિ

“ધન્ય છે તે માતાપિતાઓને, જેઓનાં વચ્ચાબૂપણો એની
(પુત્રની) અંગ-રજ વડે મેલાં થાય છે.”

એ કવિકુલશર કાલિદાસનું નાટ્ય શિરામણિ નાટક
શાકુન્તલ : અને એ શાકુન્તલનો સર્વોત્તમ શ્લોક : શાપમુક્ત
દુષ્ટાંત મૃગયા રમવા જતાં તપોવનમાં સર્વદમનને ખેલતો જુલો
છે : એનો કાલી કાલી બોલી અને મધુર બાલ-ચેષ્ટાઓને કવિ
ત્રણ જ ચરણોમાં સમેટી જગતનાં સમસ્ત બાલકોનું અનન્ય
શ્રદ્ધચિત્ર આલેખે છે. અને પછી કહે છે કે

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીભવન્તિ

કહેવાય છે કે જર્મન કવિવર ગેટે એ શ્લોક વાંચતા જ,
‘શાકુન્તલ’ શિર પર ચડાવી હૃષધિલજ્જામાં નાચ્યો હતો.

બાલકનું એવું જ શ્રદ્ધચિત્ર-એથી યે અદ્ભુત-વાંઝણી ભોલક-
માતાના પ્રાર્થના-ગીતમાં છે. સૂર્યદેવનાં રાણી રન્નાદેની પાસેથી
પુત્રની માયના :

હિપ્ત્યું ને ગુપ્ત્યું મારું આંગણું

પગલીને પાડનાર ઘોને રન્નાદે !

વાંઝીયાં-એણું મારી દોલખાં.

દળણું દબોને લલી રહી

પાળ્યું ને પાડનાર ઘોને રન્નાદે !

-વાંઝીયાં

પાણીમાં બરીને લલી રહી

છેડાને ઝાલનાર ઘોને રન્નાદે

-વાંઝીયાં

શહલા મકીને લલી રહી

ચાનકોને માગનાર ઘોને રન્નાદે

-વાંઝીયાં

અને છેલ્લે

ધૈર્યો મફતો મારો સાડલો

ખોળાનો ખુંદનાર ધોને રુન્યાદે

-વાંઝીયા

ખોળાનો ખુંદનાર ! ધન્યાસાદંગરજસા મલિનીમવન્તિ ! લોક-
માતા પોતાના ધૈર્ય-ધૈર્ય સાડલાવાળો ખોળો ખુંદાવી નાખીને
ધન્ય બનવા તબખે છે. ખુંદનાર ! કેવળ 'રમનાર' નહિ :
'પોદનાર' નહિ : પણ 'ખુંદનાર' !

પગલીનો પાડનાર : પાળ્યુંનો પાડનાર : છેડાનો ઝાલનાર :
ચાનકીનો માગનાર : ખોળાનો ખુંદનાર : એ ચેષ્ટાઓ કોઈ એકાદ
બાબકની નથી, પણ શ્રીમંત અને રંક તમામ માતાનાં તમામ
બાબકોની છે. એ સાર્વજનિકતા, એ Democraticપણું-લોક
સાહિત્યનો પ્રાણ છે. એટલે જ એ કોઈ અમુક શિષ્ટ વર્ગની સાંકડી
મહેફિલ નથી, પણ શેરડીને વાઢે રાખથી માંડી અંત્યજ સુધી
સહુને કાતળી કાતળી ખાવાની રસલ્હાણ છે. શાકુંતલનો શ્લોક
અને વાંઝીયા માતાનું લોકગીત, બન્નેમાં એ સાર્વજનિકતા વહેંછે.

પ્રેમિકા પોતાના શણગારો પોતાની શોભાને કાળે નથી
ધરતી, પણ એ શણગારને 'જેનાર' પતિના સોભાગ્ય-ચિન્હ
રૂપે જ પહેરે છે અને એ 'જેનાર'ને બતાવવામાં જ શણગારોનું
સાથક સમજે છે; આવા ઉદ્દગારો સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્થળે સ્થળે
બ્યક્ત થયા છે. એ બધાની જોડમાં મૂકી શકાય તેવી પંક્તિઓ
લોકગીતોમાં પણ વારંવાર દ્રષ્ટિએ પડે છે:—

“ હાય રંગીને દોરી શું રે કરં

“ એનો જોનારો પર દેશ

“ મેંદી રંગ લાગ્યો રે

એવા પ્રસંગો લોક નારીની અને લોકોત્તર પ્રેમિકાની વિપ્ર-
લંબ-વેદનાના અતિ સમાન પડછંદા પાડે છે. અને બન્ને
વચ્ચેની આપણી બેદ-દ્રષ્ટિ ભાંગી નાખે છે.

મસ્ત-યુગના મહાન સાહિત્યકાર રોલીએ Skylark-ચડા-

હને સંબોધન કર્યું. વર્ણનથી અતીત એ પક્ષી-સૌંદર્ય લાગ્યું.
અને પછી તો ઉપમાઓની જ ધારા વહ્યટી :

Like a glow-worm golden
In the dell of due

* * *

Like a poet hidden
In the light of thought

* * *

Like a high-born maiden
In her palace-tower.

* * *

એમ એ ઉપમા ગીતને મહાપંથે ચાલીને કેાઇ અજ્ઞાન
લોક-કવિએ પણ, અધરાતે ગિરનારને માથે ઝળુંબનાર અવધુત
રૂખ કેાળીને ઉપમાઓથી વધાવ્યો :—

જેમ ઝળુંબે મોરલીને માથે નાગ ભે,
[એમ] ગરવાને માથે રે રૂખડીયો ઝળુંબીયો

* * *

જેમ ઝળુંબે બેઠાને માથે બાપ ભે

* * *

જેમ ઝળુંબે ગાંધીને માથે કાન ભે

* * *

જેમ ઝળુંબે નરને માથે નાર ભે

* * *

અને છેવટે તો કદમનાની અવધિ થઇ :

જેમ ઝળુંબે ધરતીને માથે ચાલ ભે
[એમ] ગરવાને માથે રે રૂખડીયો ઝળુંબીયો.

* * *

હારીએ મારું કે

‘બાદ બર કુલ્કે તું આમદ
“શદ જહાન બરમન સીમાદ”

[તારા કેશ કલાપ પર પવન વાગે, અને અથ માથુક, મારી ફુનિયા ઢાળી થઇ ગઈ.]

માથકના વાળને સ્પર્શ કરનાર વાયુ જાણે કે પ્રેમીનો પ્રતિ-સ્પર્ધી બનીને આવ્યો; પ્રેમિકથી એ પવન-સ્પર્શ સહેવાયો નહિ. તેવી જ મિસાલે,

“ મારી નણદીનો વીરો દાવણુ કરે,
 “ એની ઝારીએ બેઠેલ માખી હો સાયબા,
 “ એ રે માખડલી અરણુ કરે.
 “ એ તો અરણુ કરે ને હું રીસે બણુ
 “ માખડલી હંબરણુ શોક્ય હો સાયબા,
 “ એ રે માખડલી અરણુ કરે.

એ લોકગીતમાં કલ્પાયલી સ્નેહ-ધૃત્તિ: તે ઉપરાંત એવી કું કું પંક્તિઓ આવે છે કે જેને મળતા ભાવો લોકોત્તર સાહિત્યમાં ધૂમનાર રસવેત્તાને અનેક સ્થળે જડી આવશે. સાસરવાસમાં આવેલા ભાઈને મળી ન શકનાર બહેન ભાઈની વિદાય પછી મોડી મોડી જાણવા પામે છે, અને વગડામાં ચાલ્યા જતા વીરાની પાછળ દોડતી દોડતી પુકારે છે કે:-

‘એ રે સરજ હોત અરઠલી
 ‘વીરને ભાલે બેઠી ભત ને
 ‘એ રે સરજ હોત વાદળડી
 ‘વીરને છંચો કરતી ભત ને.’

એવી કલ્પનામાં લોકોત્તરત્વની રેખા અંકાયલી દિસે છે. અથવા તો

રામ તમારે બાલકીયે હું જળમાં માછલી થઈશ ને
 તમે થશો ને જળમાં માછલી હું માછીડો પાઈશ ને

x

x

x

રામ તમારે બાલકીયે હું આકાશ વિજળી થઈશ ને
 તમે થશો ને આકાશ વિજળી, હું મેવલીયો થઈશ ને

એ પ્રણયી યુગલની સંતાકુકડી આપણને અનેક શિષ્ટ-સાહિત્યના સ્નેહ-વિનોદોનું સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ સ્મરણ કરાવે છે. ચોક્કસ પંક્તિઓ ન સાંભરે છતાંયે અંતરમાં થાય છે કે ક્યાંક-જાણે

ક્યાંક આવાં યુગલો આપણને શેકરપીઅર, કાલિદાસ અથવા હરીન્દ્રનાથ યત્રોપાધ્યાયની રસ-સૃષ્ટિઓમાં વિહરતાં સામાં મળ્યાં હોય ની! સૌમિત્રે નનુ સેવ્યતાં તત્તલં એ શ્લોકની અંદર જેમ જનકી-વિષ્ણુદા રઘુવીરને ચંદ્રોદય મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરીખો પ્રગળતો હોવાનો ભ્રમ થયાનું ચિત્ર આલેખાયું છે, તેમ વિદેશી સ્વામીની વાટ જોતી વિરહી લોક-પ્રિયતમાને પણ

“રસિયા મોરા ચાંદલિયો કુચો રે
કે રાજ મને સુરજ ચે લાગ્યો”

એવો ભ્રમ થયો, સૂર્યોદયે તો સ્વામી પધારવાના છે તે સંદેશે દોરાયલી એ રસિકા જાગી અને

“રસિયા મોરા સેરીએ પડાવું સાદ રે
“કે દાવણું કરવાને કાળે રે”

એવા સાદ પાડતી વલવલે છે. આખા ભવના અખોલા રાખનાર પતિની પરિચક્તા સ્ત્રી પોતાની વેદનાને ઠલવવા માટે નીચેના પ્રસંગમાં સારી પેઠે લાક્ષણિક ભાષા-પ્રયોગ કરતી જોવાય છે. પિતા એને કહેવરાવે છે કે

“દીકરી દુઃખ રે હોય તો વેઠીએ
“દીકરી સુખ વેઠે છે સૌ

ઉત્તરમાં દીકરી કહેવરાવે છે :—

“દાદા જેતર હોય તો ખેડીએ
“આત્મા દુઃખર ખેડ્યા કેમ ભય
“દાદા કુવો રે હોય તો ત્રાગીએ
“આત્મા સમઢર ત્રાગ્યા કેમ ભય
“દાદા કામળ હોય તો વાંચીએ
“આત્મા કરમ વાંચ્યાં કેમ ભય ।”

આવી પંક્તિઓ ઉપર લોકાત્તર કાવ્યના વ્યાસંગીઓને ચિરપરિચિતતાનાં ચિન્હો અંકાયલાં દેખાશે. પુલના કરવાનું પ્રયોજન નથી, પુલના કરવાનો તો અવકાશ જ નથી. પરંતુ લોકસાહિત્યના પ્રવાહનું રસપાન કરવામાં આવાં સ્મરણો અતિ મોટી સહાય કરે છે એમાં સંદેહ નથી. ભાષા અને

ભાવ-પ્રયોગોનાં જે ડાળાણુ આપણી દૃષ્ટિને લોકગીતોમાં દેખાતાં હોય, તે ડાળાણુ આ રીતે આછરી જાય છે. અલગત એ નીર તો ધરના ઝોળાનાં નથી, ટાંકાનાં યે નથી, એ તો વીરઝનાં નીર છે. એ નીર પીવાની મીઠાશ તો જીવનની વનવાસી દશામાં-વટેમાર્ગે દશામાં જ અનુભવાય છે. એ નીરની નિર્મળતા માપવાનાં ધોરણુ ન્યારાં જ છે. એ ગીતોને લોકોત્તર સાહિત્યને ધોરણુ શીદ કરીએ ? કાયલના ટોકારને સંગીતશાસ્ત્રના નિયમોના નિકષ પર ન જ અપવાય. એનાં મૂલ્ય તો એની સરલતા, અદ્વિધાક્ષરતા, નિર્દોષિતા, સુકોમલતા, નિખાલસતા, અને સર્વોપરિ સંગીતમયતાને ધોરણુ જ મૂલ્યવાશે. તેમ છતાં આ દૃષ્ટિથી વાણુવાનો આશય તો એટલું જ દેખાડવાનો છે કે લોકોત્તર અને લોકસાહિત્ય પરસ્પર વિરોધી નથી, પરંતુ તેથી ઉલટું લોકોત્તર સાહિત્યનો સાચો રસદાતા પોતાની એ રસદૃષ્ટિ વડે અન્ય કરતાં સવિશેષ મધુપાન લોક-સાહિત્યમાંથી કરી શકશે.

કટાક્ષ-ગીતો

લોકગીતોના રસાસ્વાદમાં અંતરાય રૂપ થનાર ખીન્ને એક સંયોગ એ છે કે કૌટુંબિક જીવન વિષેનાં કેટલાએક વિનોદાત્મક ગીતોને પણ વાચક ગંભીર સ્વરૂપે ગ્રહણ કરી લે છે. આમ થવાથી તે તે ગીતોમાં વિલસતી અભિરૂચિ વાચકને હીનતાભરી દિસે છે. વાસ્તવિક સમજ એવી થવી જોઈએ, કે જેમ લોક સાહિત્યમાં બેદક સ્વરે કર્ણ રસ ગાનાર કવિઓ હતા, તેમ વિનોદ અને નર્મ-રસ ગાનારા પણ તટસ્થ ટીખળા લોકકવિઓ હતા. તેઓએ દૂર ઉભા રહીને લોક-જીવનનું ઉપહાસ યોગ્ય તત્ત્વ-Ludicrous element નિહાળ્યું. પતિ પત્નીના પ્રણય-કલહ અને શંકા કુશંકાની બેવકૂફી નિરખીને આ કવિઓએ “પાછી પીયરીએ મેલો માદેવજી” જેવાં, “શંકર અને ભીલડી” જેવાં, “હું ને સાયબો વઢીયાંજી” જેવાં, “મેંદી રંગ લાગ્યો” જેવાં, અથવા તો “રાજલ મારવાડી” જેવાં, પ્રણયી જીવનની બેવકૂફી રજુ કરતાં કટાક્ષ-ગીતો રચ્યાં. સાસુ-વહુના ધડાકા દેખીને આ મર્મપ્રેમી નિરીક્ષકોએ “આપજીને છુડાડ્યા” જેવાં

પ્રસન્ન બાલેખીને ઉપહાસ વાટે સખ્ત પ્રહારો કર્યાં, અને નણુંદ-ભોળાઇ વચ્ચેના પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વેચનસ્થને પણ “નણુંદલ પરણુંદા” અથવા તો “લેરીવાની લૂંટ” જેવાં કટાક્ષ-કાવ્યો વડે વધાવી સામાજિક દૂષણોને ફટકા મારવાનો, સ્વયંજ સ્ફુરણાથી પ્રયત્ન કર્યો. આમાંનાં ઘણાં ખરાં ગીતોમાં “કુ” એવું પહેલા પુરુષનું સર્વનામ યોગ્યતાથી રહેજે આપણે એવી માન્યતામાં દોરાઇ જઇએ, કે પોતાની કથા સંભળાવતું એ ગીતનું પાત્ર પોતે જ પોતાની કુષ્ટતાનું પ્રદર્શન કરી, સમાજમાં પોતાની કલેશવૃત્તિની જાહેરાત કરે છે. દૃષ્ટાંત રૂપે,

“ઠાલા તે કુવા ઠેકતાં બને

“ભર્યા કુવામાં પડને રાજ નણુંદલ પરણુંદાં

“માસા હેયામાં હામ જ રહી ગઈ

“માર્યા વન્યાની વહી ગઈ રાજ, નણુંદલ પરણુંદાં

* * *

“માનેલી શે મરે રે, અથોલા શે ભાંજે ભગવાન

* * *

“ધરમાં જેઠ લુંડો જેઠાણીનું ચલણ વાલ્યમજ

“મારાં કર્યાં નો યાય, રંગમાં રાજનાં વાલ્યમજ

એવી પંક્તિઓમાં પ્રગટ થતી, ભોળાઇ, શોક અથવા વહુ પ્રત્યાક્ષિની મનોવૃત્તિ, એવી હીન પ્રકૃતિના પ્રચારાચે, અથવા તો ખરા દુઃખનાં ઉચ્ચારણુ તરીકે બંધાયેલી નથી માનવાની. એ તો આવાં કુરચિવાળાં કુટુંબી-જનોના ગુપ્ત મનોભાવો છે. અને લોકકવિઓએ એ મનોભાવોના પ્રકટપણે કરેલા ભવાગ્ર છે. એ કલ્પાંતો નથી, પણ ચાણુકોના પ્રહારો છે. એ તમામ નર્મગીતોની નોખી તારવણી કરીને જ તેનો કટાક્ષાત્મક કાવ્ય વિનોદ ખેંચવો જોઇએ. અલબત્ત, લોકગીતોના રચનારાઓ અનેક હોઇને. તેમજ લિન્ન લિન્ન ચડતી ઉતરતી રસવૃત્તિવાળા હોઇને આ ગીતોમાં બહેતો નર્મ રસ પણ જડો પાતળો હોવો જ જોઇએ. નફ્ટ વહુ પોતાના કલહપ્રિય સસરા સાથે ધડાકા લઇને

ર ઢી યા જી રા ત

:: ભાગ ત્રીજો ::

ઘડી ન વિસરે રામ

[ઓજસવંતા દાળમાં ગવાતા આ ગીતના ટુકમાં સીતાજીનો લખ્ય જુગાર
બર્યો છે : હે રાવણ ! તું તો મારી દષ્ટિમાં મારા વીર લક્ષ્મણ સમે છે.]

§

રામે તે સરોવર ખોદીયાં ને લખમણ બાંધે પાળ,
સીતાજી પાણીડાં સાંચર્યોં રે મારી મરવાનેણી નાર
તું રે મારે મન લખમણ જતિ, મને ઘડી ન વિસરે રામ.
સોનાની શીંગડીએ રૂપલાની ખરીએ મરઘો ચરી ચરી જાય,
કંચ ન મળે કોડીલડો તે મરઘો મારવાને જાય

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

જગીને વેશે રાવણ આળ્યો દસ માથાળો દેત
બિક્ષા ઘોને સતી સીતવા રે અમે ભૂખ્યા છંદ્યે અતીત

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

યાજ બરીને સીતા વનફળ લાવ્યાં દ્યો ને બાવાજી યાજ,
છૂટી બિક્ષા અમે નૈ રે લંછ્યે મારા ગરૂજને બેસે યાજ

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

પેલો તે પગ પાવડીએ દીધો બીજે મદીની બાર
બાંવડી લોડાવીને ખલે ચડાવી એ તો લે ગ્યો લંકા મોઝાર

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

સવા તે લાખનો ચુડો મઢાવું ને આપું એકાવળ હાર
અંબૂઠડીમાં તને રતન મઢાવું તું ઘડી એક રામ વિસાર

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

ચૂડલો તે તારો પથર પછાડું ને બાણું એકાવળ હાર
અંબૂઠડીમાં તારી આગ મેલાવું મારે બવોલવ રામ ભરમાર

તું રે મારે મન લખમણ જતિ०

વનરા તે વનમાં

વનરા તે વનમાં મદી બનાવી
 ત્યાં છે સીતાજીના વાસ મારા વા'લા
 મદી પછવાડે કેવડીયો મહેકે
 મરલો ચરી ચરી જાય મારા વા'લા
 તુને મરલો કાલ મરાવું
 કાંચગીયું સીવડવું મારા વા'લા
 રાવણ તે આંચો જંગીને વેશે
 હો જયો સીતા નાર મારા વા'લા
 કો' તો સીતાજી ચૂડો મહાવું
 મેલી હો રામનાં નામ મારા વા'લા.
 ચૂડો તે તારો પથરે પછાડું
 ભવોભવ રામ ભરથાર મારા વા'લા

બાળુડે વેશ

બાળ કો' ને કીયો વેશ
 વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાળુડે વેશ
 રામ હાથમધુ વન ચાલિયા ને સાથે સીતા નાર
 ત્રણે જણાં પથે પડ્યાં જોને પૂછે પૂરની નાર—બાળ.

પૂજ્યા સરખી વાત રે બાધ પૂર્ણ હો નાર
 રાખ ન આણો અમે ગામડીયા ઘરનાર—બાધ કો'ને
 આવા રૂપાળા બે બટાવડા ને સરખા સરખી બેડ
 આમાં તમારો સ્વામી કયા, અમારો થે છે હોડ—બાધ કો'ને
 ચોતર ખંડમાં અયોધ્યા ને એ અમારું ગામ
 સમરો મારો ભૂપત ભારે દશરથ એનું નામ—બાધ કો'ને
 રાજ પાસે વચન માખ્યાં, માખ્યાં પોતાને કાળ
 પોતાનાં રાજ આખ્યાં અમને તો વનવાસ—બાધ કો'ને
 ગોરા છે મુજ દેરીડા મુજ સ્વામી ભીને વાન
 નવધાં કેરી સાન કરીને ઓળખાવ્યા ભગવાન—બાધ કો'ને

૪

શ્રવણ

માછલી વીચાણી કાંઈ દરિયાને બેટ
 સરવણ રીયો એની માને પેટ સમરો રામને.
 ઢાળી પછેડી ને ભમરીયાળી ભાત
 સરવણ જલમ્યા માઝમ રિાત સમરો રામને.
 અડી કડી ને નવધણ કુવો
 ત્યાં સરવણનો જલમ કુવો સમરો રામને,
 લાંબી શીપળ દુકાં ખાન
 સરવણ ધાવે એની માને માન સમરો રામને.
 ચાર પાંચ વરસનો સરવણ શીયો
 લઈ પાટી ને બધવા ગીયો સમરો રામને.

બણી ગણી બાજંદો થીયો	
સુધરી નારને પરણી લાગ્યો	સમરો રામને
સુધરી નાર માઝં વચન સુણો	
આંધળાં માબાપની સેવા કરે	સમરો રામને
આંધળાં માબાપને કુવામાં નાખ	
મને માંદે મૈયરીયે વોળાવ	સમરો રામને
મોયં સરવણુ ને વાંસે નાર	
સરવણુ ચાલ્યો સસરાને દુવાર	સમરો રામને
સસરાણુ મારાં વચન સુણો	
ને તમારી ધીડીને ઘરમાં પૂરો	સમરો રામને
શે' શે' જમાઈ જમતા બવ	
મારી હીકરીના અવગુણુ ગાતા બવ	સમરો રામને
છ રે અલાણીનાં મ્હોં કોણુ જુવે	
મારાં આંધળાં માબાપને નાખે કુવે	સમરો રામને
ત્યાંથી રે સરવણુ ચાલતા માય	
સુતારીનાં ઘર પૂછતા બચ	સમરો રામને
બાઈ રે સૂતાર મારાં વચન સુણો	
આંધળાં માબાપની કાવડ ઘડો	સમરો રામને
કાવડ ઘડજો ઘાટ સઘાટ	
મોયલાં બેસે મારાં મા ને બાપ	સમરો રામને
ત્યાંથી તે સરવણુ ચાલતા માય	
ઠરણનાં ઘર પૂછતા બચ	સમરો રામને
બાઈ રે ઠરણ મારાં વચન સુણો	
આંધળાં માબાપનાં હુમડાં આવો	સમરો રામને
હુમડાં સીવજો ઘાટ સઘાટ	
મોયલાં પેરે મારાં મા ને બાપ	સમરો રામને

ત્યાંથી તે સરવણુ આણતા થાય	
મોઝીડાનાં ઘર પૂછતા જાય	સમરો રામને.
બાઈ રે મોઝીડા મારાં વચન સુણો	
આંધળાં માળાપની મોજડી સીવો	સમરો રામને.
મોજડી સોવજે ઘાટ સઘાટ	
સોયલી પેરે મારાં મા ને બાપ	સમરો રામને.
ખલે કાવડ હાથમાં તીર	
સરવણુ આલ્યો જમનાનાં નીર	સમરો રામને.
ભરીયા લોટા ખખડ્યાં નીર	
સરવણુ વીંધ્યો પેલે તીર	સમરો રામને.
આ લ્યો બેન બાઈ પાણી પીવો	
ને તમારો સરવણુ ગામજ ગીયો	સમરો રામને.
મારો સરવણુ નથી ગામ ગીયો	
ને મારે ને સરવણુને વસવસો રીયો	સમરો રામને.

૫

ગેડી હડે

સોનલા ગેડી ને રૂપલા હડુલીયો રે
 કાન કુંવર ગેડી હડે રમવા જાય !
 કુંવરે ચડીને હડુલો દોટાવીયો રે
 જઈ પડ્યો જજ-જમના ભરપૂર
 જમનાજીને કાંઠે કહંબ કેરાં આડવાં રે
 આડવે આડવે કાળા નાગ !

આડવે ચડીને નાગ ઝંઝેડીયા રે
 આ તે ક્યાંથી નાનાં બાળ !
 કાં તો તારી માતાએ તને મારીયો રે
 કાં તો તારે દાદે દીધી બાળ !
 કાં તો તારે ભાઈબંધે તને ભોળવ્યો રે
 કાં તો તારે વેરીએ બતાવી વાટ !
 કાં તો તું બાલમાંથી બૂલો પડ્યો રે
 કાં તો તારો લપટ્યો ડાળો પગ
 કાં તો તારાં છોડે છ'છેડીયો રે
 કાં તો તારા ઘરમાં નાર કબ્બત
 નથી મારી માતાએ મને મારીયો રે
 નથી મારા દાદે દીધી ગાળ
 નથી મારે ભાઈબંધે મને ભોળવ્યો રે
 નથી મારે વેરીએ બતાવી વાટ
 નથી હું તો બાલમાંથી બૂલો પડ્યો રે
 નથી મારો લપટ્યો ડાળો પગ
 નથી મારાં છોડે છ'છેડીયો રે
 નથી મારા ઘરમાં નાર કબ્બત
 હું તો તારાં કમળ ફુલ લેવા આવીયો રે
 હેર મારી માએ તેડ્યા ભગ
 ગેડીએ મારીને નાગ જગાડ્યો રે.

* * *

નાગ વિના કેમ રહે એની નાગણી રે
 નર વિના કેમ રહે ઘરનાર
 કાળનાજ નાથીને કુશ્ય પધારીઆ રે
 જ્યોત્ષ્ણો મોતીએ પૂર્યા યાજ.

૬

ગવતરી

[મૃત્યુલોકમાં મહાભવા આવેલ આય માતા વાધના હાથમાં પડતાં, જૂઞ્માં બચ્યાને ધવરાવવાની મુદત માગીને ઘેર આવ્યાં. પણ માતાએ વાધને પોતાનું આખું ચરીર સમર્પી દીધા પછી તેનું દૂધ પણ બચ્યાંએ “કળપેલું” દૂધ કડવો લીંબડો” માની—એટલે કે વાધની માલીકી હતી માની, પીધું નહિ. અને માતાની સાથે વાધ પાસે જઈને વચન પાળ્યું.]

૬

સરગ ભવનથી રે ઉતર્યાં ગવતરી
આવ્યા મરતૂક લોકમાં મા'લવા રે
ચરવાં ડુંગરડે ને પાણી પીવાં ગંગા
વાધ વીરાની નજરે પડ્યાં રે
ઉભાં રા' ગવતરી પૂછું એક વાત
મોટે આવ્યું ખાજ નહિ મેલું રે
સાંભળ વાધ વીરા કહું તને વાત
ઘેર રે મેલ્યાં નાનાં વાછરૂ રે
ચંદર ઉગ્યાની વીરા અવધ્યું આપો
વાછરૂ ધવરાવી વે'લાં આવશું રે
નો રે આવું તો જાવા નંદજીની આણ્યું
ચાંદો મુરજ આપું સાખીયા રે
પેલો હીંહાટો ગાયે શીમડીએ નાખ્યો
ખીજો હીંહાટે આવ્યાં વાડીએ રે
ત્રીજો હીંહાટો ગામને ગોંદરે નાખ્યો
ચોથો હીંહાટે વાછરૂ લેટીયાં રે
ઉઠો ઉઠો વાછરૂ તમે ધાવો માનાં દૂધ
અવધ્યું આવી વીસ વાધની રે

ઘેલી માતા કામધેનું ઘેલડીયાં મ યાલો
 કળપેલું દૂધ કડવો લીંબડો રે
 મોર્ય ચાલ્યાં વાછરૂં ને વાંસે માતા કામધેનુ
 કલ્યાણી વનમાં ઉભાં રીયાં રે
 ઉઠો ઉઠો વાઘ મામા પેલા અમને મારે
 પછી મારે મારી માતને રે
 નાનાં એવાં વાછરૂં તમને કોણે શીખવીયાં
 કોણે શીખવીયાં ને કોણે લોળવીયાં
 કીચે વેરીડે વાચા આલીયું રે !
 રામે શીખવીયાં લખમણે લોળવીયાં
 અરજણે વાચા આલીયું રે
 નાનાં એવાં વાછરૂં તમે કરે લીલા લેર
 વસમી વેળાએ સંભારજો રે

૭

અંજના સતી

[આ ઘટના અંજના અને હનુમાનને બીજકલ બંધનિસની નથી. કોઈ
 ઇતિહાસિક બનાવને જ અંજના-હનુમાનના નામ સાથે એડી દીધેલ જણાય
 છે. પતિ પરણીને પરદેસે ગયો, માર્ગેથી ગુપ્ત વેસે કોઈ ન જાણે તેમ
 પાછો વેર આવી રાત રહી ગયો. પત્નીને આધાન રહ્યું, સાસુએ એના
 ઉપર આજ આઠાડયું, એનો સ્વામી આબ્યાની વાત સ્વીકારી નહિ, અને
 સતીને દેસવટે કાઢી. ત્યાં એને પુત્ર પ્રસન્નથો. સ્ત્રીની શોષમાં આવેલા
 પિતાને પુત્ર પોતાની માતાની આવી વલે કરવા બદલ ફિરકાર આપે છે.]

૬

સાત સોપારી રાજ પાનનાં બીડાં
 આબ્યા પરદેશી કાગળ રે
 પવનકુંવર રાજ પરણી પધાર્યાં

જોરે મારથીયા ટોળે રે વળીયા,
આબ્યા પરદેશી કાગળ રે
પવનકુંવર રાજ પરદેશ ચડીયા

વહુના મસરાળ સુણો મારી વાતું
એધાન રીયાં અંજના વહુને રે
અંજના તે વહુને વન વોળાવો

થાંલલો ઝાલીને અંજના વહુ રૂવે
એધાણુ માદળડીના આપું રે
શીદ મોરી બાઇળ વન વોળાવો

આપણા તે શેરમાં હીરા ઘણેરા,
એધાણુ વહુવારનાં જોટાં રે
અંજના તે વહુને વન વળાવો

મોર્મ સાસુ ને વાંસે વવારૂ
વાંસે ચાલ્યાં વહુનાં દાસી રે
અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં

એક વન મેલ્યું ને બીજું વન મેલ્યું
અઘાર વનમાં ઉતરીયાં રે
અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં

બાર બાર વરસે પવન ઘેર આબ્યા
સૂના ઓરડીયા દીઠા રે
કહે મોરી માતા ! અંજના દેખાડો.

અંજના રે વહુ પવન પાણીડાં ગ્યાં છે,
ઘોડલેથી હેઠા ઉતરે રે
અંજના રે વહુને વન વોળાવ્યાં.

જાન્યારી માસ ગામ ૩

ફટ રે હુત્યારી માતા, ફટ રે ગોઝારી.
અડચે ઘોડે પાછા વળીયા રે
અંજના તે વહુની ગોતે રે ચાલ્યા.

ઢોક વન મેલ્યું ને બીજું વન મેલ્યું,
અઘોર વનમાં ઉતરીયાં રે
અંજના તે વહુની ગોતે રે ચાલ્યા.

આગમવડ હેઠળ બાણુડો રમતો,
પરદેશી ઘોડલા દીકા રે
અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં.

હું રે જલમયો ત્યારે માનવી નો'તાં,
અમારાં માતાજી દુઃખ પામ્યાં રે
જવ રે પિતાજી પાછલા વળજે.

હું રે જલમયો ત્યારે ગળથુથી નો'તી
પાણીડાં પીને ઉઝરીયો રે
જવ રે પિતાજી પાછલા વળજે.

હું રે જલમયો ત્યારે બાળોતીયાં નો'તાં,
આગવડને પાંદડે ઉઝરીયાં રે
જવ રે પિતાજી પાછલા વળજે

હું રે જલમયો ત્યારે પારણીયાં નો'તાં,
ઉડનમાં લઈને ઉઝરીયો ને
જવ રે પિતાજી પાછલા વળજે.

૮

સતી કલાવંતી

[ઉપરના બીજા ભેગી જ એક કથા જેનેના ઇતિહાસમાં આવે છે, અને તેનું 'સન્નિધ' નામે જાણખાતું જેન લોકગીત નીચે મુજબ મળે છે. પ્રથમ જન્મે પોપટ અવતારી પતિની પાંખો આ નારીએ છેડી નાખી હતી, તેના બદલા તરીકે આ જન્મે એના હાથ કપાય છે. પોતાના સીમંત પ્રસન્ન પોતાના સગા ભાઈએ ભરખો (કંકણ) આપેલ, પરંતુ એના અસ્વસ્થ જ્ઞાત્રી રાજાને રાણી પર સંદેહ આવ્યો, એટલે કાણી સુધી એના જાને હાથ મળીને એ સગાઈને વનમાં મોકલી હતી.]

૬

નગરી તે કૌસળી નગરીના રાજા,
નામે જેસીંગપૂર રાય રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

પે'લે અવસરીયે વીરે ભરખો ઘડાવીયો,
નાખ્યો છે કાંઈ અવસરીયાને હાથ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

ભરખો પે'રોને રાણી મા'લ પધાર્યા,
નથી કરી કાંઈ ભરખડાની વાત રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

કેણે ઘડાવ્યો રાણી કેણે ચડાવ્યો,
કેણે નાખ્યો તમારે હાથ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

રાય ભર્યા રે રાજા નીચે ઉતરીયા.
તેહના કાંઈ સખધી બે આર રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

રત્નચાળી સત્ત ભાગ ૩

જ્યાં નહિ અન્ન ને જ્યાં નહિ પાણી,
ત્યાં ને આઈનાં સાજનિયાં હોય રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

કળાયેથી રે આઈના હાથ જ કાપ્યા,
આઈને તો દીયો વનવાસ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

નવ નવ માસે આઈને કુંવર જલમ્થો,
અન્ન પાણીનો નવ પાર રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

તેડાવો જણાં ને તેડાવો જીશી
જેજે મારા કરમ કેરા દોષ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

ચેલા તે ભવમાં હતી રાજની કુંવરી,
એને હતો પશુનો અવતાર રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

તેની રે આઈ તમે પાંખો રે ભાંગી,
તેનાં રે પરાછત તમને લાગ્યાં રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

ઘેરખો ઉતારીને રાજ્યે વાંચિયો,
સતીને મેં દીધાં ઝાઝાં દુખ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

ત્યાંથી રાજ્યે ઘોડીલા ખેલવ્યા,
જઈને ઝોઝાર્યા વન મોઝાર રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

૯

તુલસીના વિવાહ

[નલંધરની પરમ સતી સ્ત્રીને પ્રભુએ હથેલી નલંધર સ્વરૂપ કરી પ્રકટ કરેલી, અને ખીને જન્મે એ તુલસીનો અવતાર પામી પ્રભુને પરણી, એવી શોચનીય પુરાણ-કથાનો કરો આશરો લીધા વિના, લોક કવિએ તુલસી-વિવાહના ગીતમાં હરકોઈ આશ્રય કથાને લક્ષના મનોરથ પ્રકટ કરતી, અને પિતા પાસેથી જ મોદામોદ મનવાંછિત પતિ માગતી પ્રગટવા ચિતરી છે.]

§

સોના સોંગલડી ને ગંગાની ગરણી
તેમાં તુલસી વન રાખાવો હો રામ,
પાણી રે આં'તાં રામની વાડી

સરખી સાહેલી પાણી રે આં'તાં
ઝેયર મેણાં જોલ્યાં હો રામ
પાણી રે આં'તાં રામની વાડી

અમે રે પરજ્યાં ને તુજસી કુંવારાં,
એવાં ઝેયર મેણાં જોલી હો રામ,
પાણી રે આં'તાં રામની વાડી

ઘેર આવી તુજસી ઢોલીંગા દાજે
ઢોલીએ ચડી તુજસી પોઢ્યાં હો રામ,
પાણી રે આં'તાં રામની વાડી

કે રસ ખીડી માથડાં ફૂંજે
કે રસ આન્યા તાવ હો રામ,
પાણી રે આં'તાં રામની વાડી

નથી રે દાદા માથડાં દુઃખ્યાં
નથી રે આઠ્યા તાવ હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

સરખી સાહેલી જળ ભરવા ય્યાંતાં
ઐયર મેણાં ગોલી હો રામ
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

કો' તો તમને તુજસી સૂરજ પરણાવું
ચંદર વરનાં માગાં હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

સૂરજનાં દાદા ! તેજ ઘણેરાં
ચંદર રાતે ખંડન હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

ક્યો'તો તમને તુજસી ચંકર પરણાવું
હનુમાન વરનાં માગાં હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

ચંકરની દાદા ! જટા મોટરી
હનુમાન તેલે ટપકતા હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

કો' તો તમને તુજસી ગણેશ પરણાવું
ઠાકોર વરનાં માગાં હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી

ગુણપતની દાદા કુંદ મોટરી
ઠાકોર વર પરણાવો હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં, રામની વાડી

પેર્યા પીતાંબર પેર્યા છે વાધા
માથડીયે મેલ્યા મુંગટ હો રામ,
પાણી રે ય્યાંતાં રામની વાડી.

જળદેવતાને ખલિદાન

[જૂદાં જૂદાં અનેક ગામોનાં જળાશયો વિષે જોલાલી આ ક્યા છે. નવાણમાં પાણી નથી આવતું. જળદેવતા ભોગ માગે છે. ગામનો કાઠર ચોતાનાં દીકરાવહુનું ખલિદાન ચડાવે છે. પાત્સલ્યની વેદના, દાંપત્યની બાંધપ, અને સમાજ-સુખ કાળે સ્વાર્પણ : એ ત્રણે ભાવથી વિશુધિત બનીને જળસમાધિ લેનારાં આ વર વધુએ લોક-જીવનમાં અમર એક અશ્રુજંઘા વહાવી દીધી છે. છેલ્લી પંક્તિઓ પાછળથી ઉમેરાઈ જાતે છે.]

૬

ખાર ખાર વરસે નવાણુ ગળાબ્યાં,
નવાણુ નીર નો આબ્યાં છ ર.

તેડવો જાણુતલ તેડવો જાણી,
જાણીડા જાણ જાણરાવો છ ર.

જાણુતલ જાણીડા એમ કરી જોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ ર.

ઘોડા ખેલવતા વીર રે વસરામ વીર,
ઢાઢાજી જોલાવે છ ર.

શું કો'ણે મારા સમરથ ઢાઢા,
શા કાળે જોલાબ્યા છ ર.

જાણુતલ જાણીડા એમ કરી જોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ ર.

એમાં તે શું મારા સમરથ ઢાઢા,
પારકી જાણીને પૂછી આવો છ ર.

ઘેટડો ધજરાવતાં વહુ રે વાલેલી,
સામુજી જોલાવે છ ર.

રહીયાળી રાત ભાગ ૩

શું કો'છો મારાં સમરથ સાસુ,
 શા કાળે જોલાવ્યાં છ ર.
 જાણતલ જ્ઞશીડા એમ કરી જોલ્યો,
 દીકરો ને વહુ પધરાવો છ ર.
 એમાં તે શું મારાં સમરથ સાસુ,
 જે કે'શો તે કરશું છ ર.
 ઉઠાને જે મારા નાના દેરીડા,
 મૈયર હું મળી આવું છ ર.
 આઘેરાંડ જતાં જ્ઞશીડા મળીયો,
 કયાં વાઘેલી ચાલ્યાં છ ર.
 ખરે ખપોરે મરવાનાં કીધાં
 મૈયર હું મળા આવું છ ર.
 મરવાનાં હોય તો ભલે જે મરજી
 એનાં જખાણુ નો હોયે છ ર.
 ભાઈ જે જ્ઞશીડા વીર જે જ્ઞશીડા
 સ'દેશો લઈ જાળે છ ર.
 મારી માતાજીને એટલું કે'જે
 મોડીઓ ને ચુંદડી લાવે છ ર.
 ઉઠાને જે મારાં ઝકલ જેઠાણી,
 ઉનાં પાણી મેલો છ ર.
 ઉઠાને જે મારાં નાનીયા નણદી,
 માથાં અમારાં ગુ'શો છ ર.
 ઉઠાને જે મારાં સમરથ સસરા,
 વાળાં ને વગડાવો છ ર.
 પુલર જઈને પારણે પોહાડયો,
 નયણે આંસુડાંની પાર છ ર.

ગીતકથાઓ.

કોણુ રમાડશે, કોણુ જમાડશે,
 કેમ કરી મોટાં થાશે ૐ ર.
 દેર રમાડશે, નણદી જમાડશે.
 એમ કરી મોટાં થાશે ૐ ર.
 પેલે પગથીએ જઈ પગ મૂક્યો,
 પાતાળે પાણી ઝળક્યાં ૐ ર.
 બીજે પગથીએ જઈ પગ મૂક્યો,
 કાંડાં તે બૂડ પાણી આવ્યાં ૐ ર.
 ત્રીજે પગથીએ જઈ પગ મૂક્યો,
 કડ્ય કડ્ય સમાં નીર આવ્યાં ૐ ર.
 ચોથે પગથીએ જઈ પગ મૂક્યો,
 છાતાં સમાં નીર આવ્યાં ૐ ર.
 પાંચમે પગથીએ જઈ પગ મૂક્યો,
 પરવશ પરિયા પ્રાણુ ૐ ર.
 એક હાંકારે દો રે વસરામભાઈ
 ગોઝારાં પાણુ કોણુ પીશે ૐ ર.
 પીશે તે ચારણુ પીશે તે ભાટ,
 પીશે વશરામ ભા'નો દાદો ૐ ર.
 એક હાંકારે દો રે વાઘેલાં વહુ
 ગોઝારાં પાણુ કોણુ પીશે ૐ ર.
 પીશે તે વાણીઆં પીશે તે બ્રાહ્મણુ,
 પીશે વાળુભાનાં લોક ૐ ર.
 વા'લાં હતાં તેને જોળે બેસાર્યાં,
 દવલાંને પાતાળ પૂર્યાં ૐ ર.

તેજમલ

[સત્તુઓની ફોજ પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવે છે, પણ પુત્રહીન જઈ ઠાકોર સાત સાત દીકરીએ પણ આજ પોતાને વાંઝીઓ સમજ નિરૂપાય બની રહે છે. ગામની રક્ષા કરનાર કાઝ નથી. ત્યાં તો બાપુની મુંઝવણ દેખીને તેજમલ નામની દીકરી પુરૂષ જેવો રાજો સજ રહે ચડે છે. જે ફોજમાં પોતે મદદ આપવા બચે છે, તેમાં પોતાની ચતુરાઈ વડે પોતાના સ્ત્રીત્વનાં તમામ લક્ષણો પોતાના સાથીઓથી છુપાવે છે. અને વિજય કરી એ વીરાંમના ઘેર આવે છે. વાંચોને આપણને 'દોષલ' સાંભરે છે. સ્ત્રી પુરૂષના નૃદા પડતા સ્વભાવનું આમાં લૌકિક રમ્ય ચિત્ર છે.]

§

ઉગમણી ધરતીના દાદા કેરા કાગળ આબ્યા રે
એ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાબ્યા રે
કાકો વાંચે ને દાદો રહુ રહુ રૂવે રે
ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણું રે
શીદને રૂવો છે દાદા શું છે તે કોને રે
દળ કટક આગ્યું દીકરી વારે કોણુ ચડશે રે
સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંઝીઓ કે'વાણુ રે
હેયે હિમત રાખો દાદા અમે વારે ચડશું રે
માથાનો અંબોડો તેજમલ અસ્તો કેમ રે'શે રે
માથાનો અંબોડો દાદા મોળીડામાં રે'શે રે
કાનના અકોટા તેજમલ અસ્તા કેમ રે'શે રે
કાનના અકોટા દાદા બોકાનામાં રે'શે રે
હાથનાં ત્રાજવાં તેજમલ અસ્તાં કેમ રે'શે રે
હાથનાં ત્રાજવાં દાદા બાંચલડીમાં રે'શે રે

પગનાં ત્રાજવાં તેજમલ અસ્તાં કેમ રે'શે રે
 પગનાં ત્રાજવાં દાદા મોજડીયુંમાં રે'શે રે
 દાંત રંગાવેલ તેજમલ અસ્તા કેમ રે'શે રે
 નાનાં હતાં ત્યારે મોસાળ ગ્યા'તાં રે
 ખાંતીલી મામીએ દાંત રંગવ્યા રે.
 નાક વીધાવેલ તેજમલ અસ્તા કેમ રે'શે રે
 અમારી માતાને અમે ખોટનાં હતાં રે
 નાનાં હતાં તે દિ' નાક વીધાવ્યાં રે
 ચાલો મારા સાથી આપણુ સોનીહાટે જઈએ રે
 સોની હાટે જઈને અસ્ત્રી પારખીએ રે.
 અસ્ત્રી હશે તો જુમણુને મન મો'શે રે
 પુરૂષ હશે તો ખેરખડે મન મો'શે રે.
 સઘળા સાથીડાએ જુમણું મૂલવીયાં રે
 તેજમલ ઠાકોરીઆએ ખેરખા મૂલવીયા રે
 ચાલો મારા સાથી આપણુ વાણી હાટે જઈએ રે
 પુરૂષ હશે તો પાઘડીએ મન મો'શે રે
 અસ્ત્રી હશે તો ચુંદડીએ મન મો'શે રે
 સંઘા સાથીડાએ ચુંદડીયું મૂલવીયું રે
 તેજમલ ઠાકોરીએ મોળીડાં મૂલવીયાં રે
 ચાલો મારા સાથી આપણુ સંઘેડા હાટે જઈએ રે
 સંઘેડા હાટે જઈને અસ્ત્રી પારખીએ રે
 પુરૂષ હશે તો ઢાલીએ મન મો'શે રે
 અસ્ત્રી હશે તો ચૂડલે મન મો'શે રે
 સંઘા સાથીડાએ ચૂડલા મૂલવીયા રે
 તેજમલ ઠાકોરીયાનાં ઢાલીએ મન મોયાં રે
 ચાલો મારા સાથી આપણુ દરિયે નાવા જાયે' રે
 દરીયા કાઠે જઈને અસ્ત્રી પારખીએ રે
 પુરૂષ હશે તો દરિયો ડાળી ના'શે રે

અસ્ત્રી હશે તો કાઠે બેસી ના'શે ર
 સધા સાથીડા કાઠે બેસી ના'થા ર
 તેજમલ ઠાકોરીઓ દરિયો ડાળી ના'થો ર
 ચાલો મારા સાથી આપણુ લશ્કરમાં જાયે' ર
 અસ્ત્રી હશે તો પાછે પગલે ખસશે ર
 પુરૂષ હશે તો સામે પગલે ધાશે ર
 તેજમલ ઠાકોરીઓ સામે પગલે ધાયો ર
 ઢળકટક વાળી તેજમલ બેરે પધાયા' ર
 ઢાંઢે ને કાઠે એને મોતીડે વધાવ્યાં ર.

૧૨

વણુઝારાં

[કુદુંબે ત્યજી દીધેલા ગરીબ વણુઝારા યુવકને એની જુવાન સ્ત્રી પરદેશ ખેડવા વિનવે છે. પોતાના દાગીના વેચીને પોઠીયા વગેરે બધાં આપે છે. ભેદાતે હુદય વિદાય દે છે. વાટ ભેઈ ભેઈને પતિવ્રત પાળતી એ વણુઝારણે આખરે ચાતુર્માસ બેસતાં પોતાના સસરાને, ભેઈને વગેરેને એક પછી એક રળીને બેરે આવતા દીકરા, પણ પોતાનો 'નાયક ક્યાં રહ્યો' એની ખબર પડી નહિ. હર્ષભેર એ સહુ સગાંને પ્રહવા દેડી. આખરે સાચી વાતની ખબર પડી કે નાયકને તો સર્પદંડ થયો. એટલે પોતે જગલમાં જઈ સ્વામીના ચળ સાથે સળગી મરી.]

૬

નાયક રે સહુ ચાલ્યાં પરદેશ
 આપણું બેરે બેસી શું કરશું વણુઝારા હે છ.
 ગોરી રે સહુની ગાંઠે છે ગરથ
 આપણી ગાંઠે નથી દોકડો વણુઝારા હે છ.

નાયક રે આહું હુંયા કેરો હાર
 હાર વેચી ભરો પોઠીડા વણુઝારા હો છ.
 હાલી રે મારા સસરાની પોઠ
 સસરો હાલ્યા ને નાયક હાલશે વણુઝારા હો છ.
 હાલી રે મારા જોઠની પોઠ
 જોઠ હાલ્યા ને નાયક હાલશે વણુઝારાં હો છ.
 હાલી રે મારા ભાણેજની પોઠ
 ભાણેજ હાલ્યા ને મામે હાલશે વણુઝારા હો છ.
 નાયક રે તમે ચાલ્યા પરદેશ
 અમને ભળાવ્યાં શાં કામ રે વણુઝારા હો છ.
 ગોરી રે સોંપ્યો ગરથ બંડાર
 બીજા સોંપ્યો મોલી દીકરો વણુઝારા હો છ.
 ગોરી રે સોંપ્યો ગુણ કપાસ
 બીજા સોંપ્યો સમરથ રેંટીયો વણુઝારા હો છ.
 બળજી રે તારો ગુણ કપાસ
 રેંટીયો બાળીને રાંધું ખીચડી વણુઝારા હો છ.
 ગોરી રે બેસજી ગરઢેરી ગોઠ
 ખડ ખડ દાંત ન કાઢ્યો વણુઝારા હો છ.
 ગોરી રે પોઠજી નણુંદ લોખંધ
 જમણાં તે અંગ ન રોળજી વણુઝારા હો છ.
 આવી રે મારા સસરાની પોઠ
 રૂમઝૂમતી ચાલી પૂછવા વણુઝારા હો છ.
 સસરા રે લગી લાગું છું પાય
 તમે રે આવ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા વણુઝારા હો છ.
 કાટી રે વહુજી ચોખાની પોઠ
 અમે રે આવ્યા ને નાયક ત્યાં રીયા વણુઝારા હો છ.

આવી રે મારા જેઠની પોઠ	
ફમજુમતાં ચાલ્યાં પૂછવા	વણઝારા હો ૭.
જેઠ રે લગી લાગું છું પાય	
તમે આવ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા	વણઝારા હો ૭.
ફાટી રે વડુ ઘઉંડાની પોઠ	
અમે રે આવ્યા ને નાયક ત્યાં રીયા	વણઝારા હો ૭.
આવી રે મારા દેવરની પોઠ	
ફમજુમતાં ચાલ્યાં પૂછવા	વણઝારા હો ૭.
દેવર રે મારા જાણ સુજાણ	
તમે રે આવ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા	વણઝારા હો ૭.
આવી રે લાલી વડલાની છાંય	
સોડય તાણીને વીરે ત્યાં સૂતા	વણઝારા હો ૭.
(સોડયમાં સરપણ ઘુઘરે રે	વણઝારા હો ૭.)
કરડયો રે લાલી કાળુડો નાગ	
સોડય તાણીને વીરે ત્યાં સૂતા	વણઝારા હો ૭.
બાળ્યા રે લાલી વગડા મોઝાર	
અમે રે આવ્યા ને વીરે ત્યાં રીયા	વણઝારા હો ૭.

વેરણ ચાકરી

[રાજ્યના ગરાસ ખાતા કોઈ કાકારને, પોતાના કુટુંબમાંથી એક જણને દરગારી ચાકરી પર મોકલવાનો સાંકેતિક હુકમ આવે છે. દીવાને અજવાળે તે કાગળ ઉકલે પણ નહિ એવા કોઈ રસ વડે ગુપ્ત અક્ષરો લખેલા અંતે પ્રભાતે કાગળ વાંચી શકાયો. વચ્ચેટ દીકરાને ઉપડવાની આજ્ઞા મળી એની વિભેગ પામતી પત્ની અન્ય સહુને મોકલીને પણ પોતાના સ્વામીને શકવાની કરૂણ આજીજ કરે છે. સહુને ન જવાનાં કંઈક ને કંઈક કારણ છે. પણ એની એકની દયા કોઈ ખાતું નથી. ઉડા ઉડા કરી લામે આ ગીત ગવાય છે.]

૬

ઉભી ઉભી ઉગમણે દરખાર

રે કાગળીઆ આવ્યા રાજના રે લોલ.

ઉઠો દાસી દીવડીઆ અંજવાસો

રે કાગળીઆ આવ્યા રાજના રે લોલ.

શેની કરૂં દીવડીઆની વાટયું

રે શેણે રે દીવડો પરગટું રે લોલ.

અધમણ રૂની કરી છે વાટયું

રે સવા મણુ તેલે પરગટયો રે લોલ.

ખાઠ્યાં ખાઠ્યાં ખાર ઘાણીનાં તેલ

રે તોયે ન કાગળ ઉકલ્યો રે લોલ.

ઉચ્યો ઉચ્યો પૂનમ કેરો અંદર

રે સવારે કાગળ ઉકલ્યો રે લોલ.

કોરે મોરે લખીયું છે સો સો સલામું

રે વચાળે વેરણ ચાકરી રે લોલ.

ચાકરીએ મારા સસરાજીને મેલો
 રે અલખેલો નૈ જય ચાકરી રે લોલ.
 સસરા ઘેરે દરબારી છે રાજ
 રે દરબારી પૂરાં નૈ પડે રે લોલ.
 ચાકરીએ મારા જેઠીડાને મેલો
 રે અલખેલો નૈ જય ચાકરી રે લોલ.
 જેઠ ઘેરે જેઠાણી ઝીણાંબોલી
 રે ઉડીને ઝગડો માંડશે રે લોલ.
 ચાકરીએ મારા દેવરજીને મેલો
 રે અલખેલો નૈ જય ચાકરી રે લોલ.
 દેર ઘેરે દેરાણી નાનું બાળ
 રે મોલુમાં એકલ નૈ રહે રે લોલ.
 આવશે રે કાંઈ શિયાળાના દા'ડા
 રે ટાઢડીયું તમને લાગશે રે લોલ.
 સાથે લેશું ડગલા ને કાંઈ ડોટી
 રે ગોરાંદે ટાઢયું શું કરે રે લોલ.
 આવશે રે કાંઈ ઉનાળાના દા'ડા
 રે તડકા તે તમને લાગશે રે લોલ.
 સાથે લેશું છતરી ને કાંઈ છાંયા
 રે ગોરાંદે તડકા શું કરે રે લોલ.
 આવશે રે કાંઈ ચોમાસાના દા'ડા
 રે મેવલીયા તમને ભીંજવે રે લોલ.
 સાથે લેશું મીઠીયા ને કાંઈ માફા
 રે ગોરાંદે મેવલા શું કરે રે લોલ.
 લીલી ઘોડી પાતળીયો અસવાર
 રે અલખેલો ચાલ્યા ચાકરી રે લોલ.

અલી અલી ઘોડલાયાની વાધું
 રે અલખેલા ક્યારે આવશે રે લોલ.
 ગણુજો ગોરી પીપળીઆનાં પાન
 રે એટલે ને દા'ડે આવશું રે લોલ.
 ગોરી મોરી આવડેલા શો હેડો
 રે આંખમાં આંસુ બહુ ઝરે રે લોલ.

૧૪

રૂઢા

[ઠકરાણીના મેણાનો માર્યો ઠાકોર, ઠગાર્ઠ બાદરી ઠકરાણીની બહેન રૂઢાને પોતાના ઘરમાં બેસાડવા તેડી લાવે છે, પણ ઠાકોરના દાની બહુ થતાં જ સતી રૂઢાને સત મટે છે, પોતે બળે છે, પોતાની બહેન પણ ને ખિતામાં જપલાવે છે, અને ઠાકોર પોતે પણ પોતે યુગરેલા કેરના પ્રાચ-મિત રૂપે એ બન્નેની સાથે બળી મરે છે.]

§

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોની રે
 અટપટ રપોથું નીપજવો, અટપટ રપોથું નીપજવો
 મારે ગામડે બવું ગોરી મોરી રે
 હો ઠાકોરીયા રે ઠાકોર મોરા રે
 અટપટ રાંધનારી લાવો, અટપટ રાંધનારી લાવો
 ઠાકોર મોરા રે
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 અટપટ રાંધે રૂઢા સાળી, અટપટ રાંધે રૂઢા સાળી,
 ગોરી મોરાં રે

હો ઠાકોરીયા રે ઠાકોર મોરા રે
ઝટપટ રાંધે રૂપાદે નણુદી, ઝટપટ રાંધે રૂપાદે નણુદી
ઠાકોર મોરા રે

બાઈ પાડોશણુ રે બેન પાડોશણુ રે
ઠાકોર જમ્યા વિના જય, ઠાકોર જમ્યા વિના જય

* * *

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે
મુજને સપનાં રે આવ્યાં, મુજને સપનાં રે આવ્યાં
માતા મોરી રે

જાણે બેની ઘેર જાવાં માતા મોરી રે
હો દીકરડી રે દીકરી મોરી રે
સપનાં આજ પંપાજ, સપનાં આજ પંપાજ
દીકરી મોરી રે

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે
મુજને સપનાં રે આવ્યાં મુજને સપનાં રે આવ્યાં
જાણે બનેવી તેડવા આવે માતા મોરી રે

હો દીકરડી રે દીકરી મોરી રે
સપનાં આજ પંપાજ સપનાં આજ પંપાજ
ઢાલીયા ફેરવી ઢગાવું દીકરી મોરી રે

* * *

હો સાસુડી રે સાસુ મોરાં રે
ઝટપટ રૂઢા સાબદી કરો, ઝટપટ રૂઢા સાબદી કરો
સાસુ મોરાં રે

હો જમાઈડા રે જમાઈ મોરા રે
એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ, એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ,
જમાઈ મોરા રે

હો સાસુડી રે સાસુ મોરાં રે
ઘરે સૂવાવડનાં કામ, ઘરે સૂવાવડનાં કામ
સાસુ મોરાં રે

હો જમાવડા રે જમાઈ મોરા રે
રૂઢા સુવાવડ શું જાણે, રૂઢા સુવાવડ શું જાણે
જમાઈ મોરા રે

હો સાસુજી રે સાસુ મોરાં રે
સુવાવડ કરનારા કરે, સુવાવડ કરનારા કરે,
રૂઢા હાલણ ચાલણ જોઈ સાસુ મોરાં રે.

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે
ઝટપટ માથડાં ગુંથો, ઝટપટ માથડાં ગુંથો
માતા મોરાં રે

હો ભાભલડી રે ભાભી મોરાં રે
ઝટપટ બચકીયું બાંધો, ઝટપટ બચકીયું બાંધો
મારે બેની ઘેર જલુ ભાભી મોરાં રે

હો વીરાજી રે વીરા મોરા રે
ઝટપટ વેલડાં શણગારો, ઝટપટ વેલડી શણગારો,
મારે બેની ઘેર જલુ વારા મોરા રે

હો સાથીડા રે સાથી મોરા રે
ઝટપટ ઘોડલા શણગારો ઝટપટ ઘોડલા શણગારો
સાથી મોરા રે

*

*

*

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
આ તે કીયાં શે'ર આબ્યાં, આ તે કીયા શે'ર આબ્યાં
બનેવી મોરા રે.

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે

આ તો પાટણુ શે'ર આબ્યાં, આ તો પાટણુ શે'ર આબ્યા
 પટોળાં મનગમતાં વોરો ગોરી મોરાં રે
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 આ તે કીયાં શે'ર આબ્યાં, આ તે કીયાં શે'ર આબ્યાં
 બનેવાં મોરા રે
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 આ તો ચીતળ શે'ર આબ્યાં, આ તો ચીતળ શે'ર આબ્યા
 ચુંદડી મનગમતી વોરો ગોરી મોરાં રે
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 હંસવું એક વાર હોય, હંસવું બે વાર હોય
 આવડી મજકરી નો કરીયે બનેવી મોરા રે
 * * *
 હો બેનડલી રે બેની મોરાં રે
 ઝટપટ બારણાં ઉઘાડો, ઝટપટ બારણાં ઉઘાડો
 બેની મોરાં રે
 રૂઢા બેનડી રે બેની મોરી રે
 તું તો શોકય થઈને આવી, તું તો વેરણુ થઈને આવી
 બારણાં કેમ ઉઘાડું બેની મોરી રે
 એવું સાંભળી રે એવું સાંભળી રે
 રૂઢાને હૈયે આળ લાગી, રૂઢાને હૈયે આળ લાગી
 જમણુ પગને અંગૂઠે અગની છી રે.
 બેને જોયું રે બેને જોયું રે
 હડ હડ ચેયું બળતી દીડી, હડ હડ ચેયું બળતી દીડી
 બારણાં ઉઘાડી ઘોડી ધુબકો માર્યો રે
 ઠાકોર આવે રે ઠાકોર આવે રે
 કાંઈ મોહુની માંય કાંઈ મોહુની માંય
 જીવે ત્યાં તો બે બેચું બળતી દીડો રે

સોનલા વરણી રે સોનલા વરણી રે
 કાંઈ એયું બળતી દીઠી, કાંઈ એયું બળતી દીઠી,
 રૂપલા વરણો ઉડે એનો ધૂંડુ રે
 એવું જાંઈને ર, એવું જાંઈને ર
 ઠાકોર દલ લીધી વાત, ઠાકોર દલ લીધી વાત
 હવે એકલાં જીવીને શું કરવું રે
 ઠાકોર ધોડયા રે ઠાકોર ધોડયા રે
 જાંઈને એયુંમાં ઝંપલાવ્યાં, જાંઈને એયુંમાં ઝંપલાવ્યા
 બળ્યાં રાજ રાણી ને હારે રૂદા રે*

* આ ગીતની છેલ્લી સાત આઠ કડીઓ, અસલ પદ્ધતિઓ ન
 જડવાથી, અસલ ઘટનાની વસ્તુને અનુસરી, ગીતનાં સંપાદક બહેન શ્રી
 શ્રીલાલની (મોંધી) બહેન, કાવનગર બાલમંદિર વાળાંએ સ્વતઃ રચી કાઢી છે.

૧૫

સીતા—વનવાસ

[આ ગીતમાં નામો તથા ઘટનાઓના ગોટાળા છે. લોકમાન્યતા
 એવી કતરી છે કે સીતાએ લંકાના ચિત્રો ચિતર્યાં તેથી રાવણ હપર
 સીતાને ગૃહ આસક્તિ હોવાની રામને શંકા પડી અને પરિણામે સીતાને
 વનવાસ દીધો. એ વાત બાબુએ રાખતાં, સીતાને જોળવીને ડીધેલી વિદાય
 કિત્તાદિનું આ એક સાગળીસયું સબદ-ચિત્ર છે.]

૬

અવળી ગંગાનાં સવળાં નીર
 વહુને ચેર સાસુ બેસવા બન્ય
 વહુ બેઠાં સિંહાસન ચડી
 ને સાસુ બેઠાં ચમરો ઢળી.

૨૬

વહુ રે વહુ મારી સમરથ વહુ, લંકા લખી દેખાડા
હું રે ન જાણું મારી બાઈજી રે લંકા કેમ લખાશે.

કાને ન સૂણ્યું ને નજરે ન દીકું
કેમ લખાય લંકાનું સર્ગ
બાઈજીને તો રીસ જ ચડી
ને અડવડ દડવડ પાછી વળી

વળો રે વળો મારી બાઈજી રે લંકા લખી દેખાડું

અત્રીસ બત્રીસ બેનડી લખી
ને છપન કરોડ જમાઈડા લખ્યા
ભાત જાતી ભતવારી લખી
ને છાણું વીણતી છોડી લખી
કોસ હાંકતો કોસીડો લખ્યો
ને પાણી વાળતો પાણીઓ લખ્યો
ચાંદો સૂરજ બે સાખીયા લખ્યા
ને રામ લખમણ બે બંધવા લખ્યા
હસ મથાળો રાવણ લખ્યો
ને માથા વન્યાનો ખવી લખ્યો

સોના ગેડી રૂપા દડુકો રે રામ રમવા નીસરીયા
રમી ભમી ઘેરે આવીયા રે માતા પગપોણું આપો
અમને થું પૂછે રૂડા રામજી રે તમે હાથે લઈ લ્યોને
ઠાલા તે ગોળા ઠણકણે રે રામ નદીએ સંચરીયા
હાથ ઘોયા મુખ વીછળ્યાં રે રામ ઘેરે પધાર્યો
માતા માતા મોરી માવડી રે અમને ભોજન ઘોને
ભોજન કરી રામ ઉડીયા રે સામે વેરીડો દીકો
માતા તે મોરી માવડી રે વેરી કોણે રે લખીયા
હું થું જાણું રૂડા રામજી રે લખમણ બાંધવને પૂછે

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે વેરી કોણે રે લખીઆ
 હું શું જાણું રૂડા રામજી રે બેની સુભદ્રાને પૂછે
 સુભદ્રા સુભદ્રા બેનડી રે વેરી કોણે રે લખીઆ
 હું શું જાણું વીરા રામજી રે સીતા ભોજનધને પૂછે
 સોજ સૈયરૂમાં સીતા રમતાં રે એને રામનાં તેડાં
 નથી ઢાળ્યાં નથી ફેડીયાં રે શેના રામનાં તેડાં
 માથાની વેણુ છૂટી પડી રે હૈડે ત્રાસ જ પડીયા
 ચારે તે છેડા ઢળકતા રે સીતા મલપતાં આવે
 સીતા રે સીતા સાધવી રે વેરી કોણે રે લખીઆ
 નાની તે નણુદે આળેખીયાં રે મેં તો રંગજ પૂર્યા

*

*

*

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતાને વન મેલી આવો
 કાળા તે રથડા જોતર્યા રે કાળા વેલ્ય ને માફા
 * પેલો તે પોળમાં પેસતાં રે આડા નાગ ઉતરીયા
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે આવે શુકને નો જાયે
 આવે શુકને જો જાયે રે ફરી રામને નો મળીએ
 બીજી તે પોળમાં પેસતાં રે સામા કાગ કળેજ્યા
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે આવે શુકને નો જાયે
 આવે શુકને જો જાયે રે ફરી રામને ન મળીએ

* પાઠાન્તર

પેલો તે રથ જોડીયો ને
 ઇંધણુ ભારો સામે મળ્યો

*

*

*

બીજો તે રથ જોડીયો ને
 કાળે બળદે કાળા રાશ

*

*

*

ત્રીજો તે રથ જોડીયો ને
 કાળે અકોટા વાસરીયાં

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે વનમાં બીક જ લાગે
વનમાં ભાભી ઝાઝાં વાદરાં રે સાથે રમજો ને રે'જો.
લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે વનમાં ભૂખ જ લાગે
વનમાં ભાભી ઘણાં ફળપુલ રે તમે ખાજો ને રે'જો

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે વનમાં તરસ્યું રે લાગે
વનમાં ભાભી છે તળાવડી રે પાણી પીજો ને રે'જો
લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે વનમાં ટાઢડીયું લાગે
વનમાં ભાભી ઝાઝાં ઝાડવાં રે છાલ્યું પેરીને રે'જો

*

*

*

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમ જ મેલ્યાં
ગાય વન્યાનાં વાછરૂ આરડે રે સીતા આરડતાં મેલ્યાં
લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમ જ મેલ્યાં
જળ વન્યા માછલાં તરફડે રે સીતા તરફડતાં મેલ્યાં
લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમજ મેલ્યા
મા વન્યા છોરૂડાં ટળવળે રે સીતા ટળવળતાં મેલ્યાં

*

*

*

ધરતી રે ધરતી માવડી રે મને મારગ દેજો
ધરતી ફાટો મારગ દીધલા રે સીતા સતી સમાણાં
સીતાને માથે ચોટલો રે નીલો ડાભડો ઉગ્યો.

૧૬

શૌર્ય

[માવો ને જોસો બે લાઈ હતા. સમુદ્રની અંદર નકળાંક મહાદેવનું દેવળ હશે, ત્યાં ભરતીને દિવસે પહોંચીને મહાદેવની મૂર્તિ પરથી સોપારી અને શ્રીકૃષ્ણ લઈ આવવાની સરત કરીને બન્ને પડ્યા. પણ રેલ આવી તેમાં તણાઈ ગયા. આ તીર્થધામ ઘાઘા તરફના દરિયામાં છે.]

§

વીર પોટલીયામાં પાણી લેજે પોંચતાં
લેજે લેજે નદીયું કેરાં નીર રે
માવો ને જોસો રવ રમ્યા.

વીરો હોડ કરીને બાર નીસર્યો
જઈને ગીયા નકળાંગને ગામ રે—માવો૦
વીરે નકળાંગ જઈને વિચાર કર્યો
આપણે લેવું છે લીકું નાળીએર રે—માવો૦
વીરે વેળીયું કાઢીને બેનને આલીયું
બેનને નયણે વછૂટ્યાં છે નીર રે—માવો૦
વીરે વિચાર કરીને બોકાનાં બીડીયાં
પડીયા રતનાગર સાગર મોઝાર રે—માવો૦
વીરની બેન્યું તે વાટું જોઈ રહી,
ક્યારે આવે માડીજાયો વીર રે—માવો૦
વીરો લીલાં સોપારી સાથે દોડીયો
નવ દીકું નાળીએર મુખ્ય રે—માવો૦
પછી પાણી સમુદ્રનું વળી ગયું
પછી લેવાણા લોહું માંય રે—માવો૦

જેનું કામ બધું વાંસે ચાલીયું
ત્યાં તો વળી દરિયાની રેલ રે—માવો
પછી દરિયાને કાઠે કઢી નાખ્યા
પછી ત્યાં રે દેવરાવ્યા છે દેન રે—માવો

૧૭

મે'માન

દળણું દળો રે વહુ ઉતાવળાં
આપણે ઘેર આવેલાં મેમાન જો
ધાંડા દળીને વહુ ઉભા રીયાં
કો'ને બાધજી ક્યાંના મેમાન જો—દળણું
લાંબે ઘુંઘટડે વહુ પાણીડાં ભરે જો
પછી કરજી મેમાનુંની વાત જો—દળણું
લાંબે ઘુંઘટડે વહુ મેમાનું જમાડો જો
પછી કરજી મેમાનુંની વાત જો—દળણું
મેમાનું વોળાવી વહુ ઉભાં રહ્યાં
કહોની બાધજી મેમાનુંની વાતું જો—દળણું
લીલડે ઘોડે વહુ તારો વીરલો
કાળુડે ઘોડે તારો કાકો જો—દળણું
માંકડે ઘોડે વહુ તારો મામો ને
એ વહુ આપણા મેમાન જો—દળણું
ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી
ના રે જોયો માડીજયો વીરો જો—દળણું

ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી
 ના રે જોયા કાકા ને કટખી જો—દળણીં
 ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી
 ના રે જોયા મામા ને મોસાળ જો—દળણીં
 જો રે સરજી હોત ચરકલડી
 મારા વીરને લાલે બેસી જાત જો—દળણીં
 જો રે સરજી હોત વાદળડી
 મારા વીરને છાંયે કરતી જાત જો—દળણીં
 મેમાનુંની વાંસે ધોડી સાસોસાસે
 નવ જોયાં ઘોડલે પલાણુ જો—દળણીં
 ડુંગર ઉપર વહુએ દેહડી પછાડી કે
 લોહીની નીકું વહી જાય જો—દળણીં
 રાતી કકળતી વહુ ભોંયમાં સમાણી ને
 બાછજીએ આવી ઝાલ્યા કેશ જો—દળણીં

૧૮

નાણુંદ ભોજઈ

નાણુંદ ભોજઈ પાણીડાંન હાર,
 પાણીડાં આંતાં રે સતગરૂ વાડીયે રે લોલ.
 બેડું મેલ્યું સરવરીયાની પાળ,
 ઇંઢાણી વળગાડી આંબા ડાળીએ રે લોલ.
 તીંયાં તે આવી જોગીની જમાત,
 જોગીડા ઉતર્યો રે સતગરૂ વાડીએ રે લોલ.
 રમ્યાં તે રમ્યાં બાજીયું બે ચાર,
 જોગીડા ને નણુદલ રમીયાં જૂગટે રે લોલ.

હારી તે હારી જોગીની જમાત,
જોગીડો હાર્યો ને નચુદલ જીતીયાં રે લોલ.
મારીતે મારી અવળા સવળી ઠોંઠ
બીજી રે મારી છે પગની માજી રે લોલ.
સાંભળો રે મારી સગી નણુંદના-વીર,
વાતલડી કેશું તો કડવાં લાગશું રે લોલ.
તારી બેની જોગીડાને જન્ય,
જોગીડો ઉતર્યો રે સતગર વાડીએ રે લોલ.
વીરે લીધાં અરધાનાં અફીણ,
સોનાને કંચોળે અફીણુ ઘોળીયાં રે લોલ.
પી જીને મારી માજણી તું બેન,
ગોઝારી લોજીને હુત્યા લાગશે રે લોલ.
આડું અવળું જોઈને બેની પી ગયાં રે લોલ.
તાણી તાણી સાળીડાની સોડય,
માથેને ઓઢાડી નવરંગ ચુંદડી રે લોલ

૧૯

પ્રણય-કલહ

[ગાય પાછું માજવાની ના પાડવાથી પતિને માર ખાતી ગોવાલજી
રાત્રિએ ઘર બંધ કરીને બહાર બેસી પડ્યો છે. પતિના કાલાવાલાથી એ
પીગળતી નથી. એટલે રાંઝાજાન. કુવામાં પત્યર નાખીને પતિ સંતાક
નય છે. પતિ નળે કુંવ પડયો, એવી આંતિથી સ્ત્રી બહાર નીકળીને પતિને
સાદ પાડે છે. અનિષ્ટની શંકાથી એનો તમામ શેષ પીગળી પડે છે.]

૬

પ્રણય વનમાં ચારે ઘેન, વગાડે રૂડી વાંસળી રે લોલ
રાધા ગોરી ભાતડીયાં લઈ જાય ચલાણુ ચોળ્યાં ચૂરમાં રે લોલ

પ્રભુજી ક્યાં રે ઉનાડું ભાત ફેરે ક્યાં બેસી જમશે રે લોલ
 રાધા ગોરી આસોપાલવને ઝાડ કે ફરતી છાંયડી રે લોલ
 રાધા ગોરી ત્યાં ઉનારો ભાત કે ત્યાં બેસી જમશું રે લોલ
 રાધા ગોરી ડુંગર ચડીયલ ધેન કે ધેન પાછી વાળજે રે લોલ
 પ્રભુજી તમારી ચારેલ ધેન કે અમ થકી નહિ વળે રે લોલ
 પ્રભુજીને ચટકે ચડીયલ રીસ કે જમતા ઉડીય રે લોલ
 મારી મારી અવળી સવળી ઠોંટ કે ડાબા પગની મોજડી રે લોલ
 રાધાજીને ચટકે ચડીયલ રીસ કે લોગળ લીડીયાં રે લોલ
 ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ પ્રભુ ભીંજ્ય બારણે રે લોલ
 રાધા ગોરી ઉઘાડે જોડ કમાડ પ્રભુ ભીંજ્ય બારણે રે લોલ
 જવ જવ માનેતીને મોલ કે આંડી શીઠ આવીયા રે લોલ
 જશું જશું માનેતીને મોલ કે પછી થાશે ચોરત રે લોલ
 પ્રભુજીને આંગણ ઉડી કુઈ કે કંકર નાખાયા રે લોલ
 ધબકે ઉઘડયાં જોડ કમાડ કે પ્રભુની ગોતે નીસર્યાં રે લોલ
 કોઈ મને દેખાડો દીનાનાથ કે આપું વધામણી રે લોલ
 આપું આપું હૈડા કેરો હાર કે માથ. કેરી દામણી રે લોલ

મણીઆરડો

[નગરલાડી ગામના રામની કુંવરી મણીઆરા પર મોહીને ૫
હવે તેને કચ્છ વાગડમાં ગવાતો આ રાસડો છે.]

§

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે
ભમરીયા ભાલા વાળો મણીઆર
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર
મીકુંડી બોલીવાળો મણીઆર.

જુના રે ગઢથી પોઠીડા પલાણીઆ
પલાણીઆ ગોરીબંદા ! ઉતાર્યો અમારે વાગડું
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે,
મીકુંડી બોલીવાળો મણીઆર.

જે જે મારગે મણીઆરો ચાલીયો,
ચાલીયો રે ગોરીબંદા ! ઝીણું રે ઉડે લાલ ગુલા
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર.

ઓતરાખંડથી મણીઆરો ઉતર્યો,
ઉતર્યો રે ગોરીબંદા ! તંબુડા તાણ્યા રે આસમા
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
ભમરીયા ભાલાવાળો મણીઆર.

પેલો રે ઉતર્યો રે હરીયા બાગમાં
બાગમાં રે ગોરીબંદા ! પછી ઉતર્યો ગઢની રાંગ.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર

ઉતારા આપો મણીઆરાને ચોરડા
ચોરડા રે ગોરીબંદા ! દેશું રે મેડી ને મોલ
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર.

દાતાણીયાં આપો મણીઆરાને દાડમી
દાડમી રે ગોરી બંદા ! દેશું રે કણીયલ કેરી કાંબ
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
લમરીયા ભાલાવાળો મણીઆર.

*

*

*

જલમ દીધો મણીઆરાની માવડી
માવડી રે ગોરીબંદા ! રૂપડીયો દીધો રે દીનાનાથ
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર

સૂરજની સામે મણીઆરો જલમીયો
જલમીયો રે ગોરીબંદા ! સોના રે સરીખો મણીઆર !
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે
લમરીયા ભાલાવાળો મણીઆર.

૨૧

આંખો

[કુટુંબ-જીવનને આંખાની ઉપમા આપી એનાં સુમિષ્ટ ફોનનું
વર્ણન થાય છે.]

૬

કીયા ભાઈને આંગણુ આંખો મોરીયા રે
કીયા ભાઈને લળો લળો આવે છાંય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈને આંગણુ રૂડા ઘાડલા રે
કીયા ભાઈને આંગણુ હાથીની જોડ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈને ઘેરે વલોણું ઘુમતાં રે
કીયા ભાઈને ઘેરે ભેંસની જોડ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈની મેડીએ ત્રીવો શગે ખળે રે
કીયા ભાઈને ચોરડીએ અજવાસ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈના કુવા કરે કચુડીયા રે
કીયા ભાઈની વાડીયું લેરે જાય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈને ઘોળીડા ખળદીઆ રે
કીયા ભાઈને પુમકીયાળી રાશ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે

કીયા ભાઈના કુંવર પોઢયા પારણે રે
 કીયા ભાઈની કુંવરી હાલાં ગાય
 આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે
 કીયા ભાઈની કુંવરી હાલ્યાં સાસરે રે
 કીયા ભાઈનો કુંવર વળાવા જાય
 આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે
 કઈ વહુને કુલકગરનો ઘાઘરો રે
 કયી વહુને ઓઢણુ આછાં ચીર
 આંખો મોર્યો ને આંખે પૂજ ઘણું રે

૨૨

ચાંદલિયો

આસો માસે શરદ પૂનમની રાત જો
 ચાંદલિયો ઉગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં.
 સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો
 સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.
 જેઠ મારો આપાઢીલો મેઘ જો
 જેઠાણી અબૂકે વાદળ વિજળી.
 દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો
 દેરાણી ચાંપલયા કેરી પાંદડી.
 નણુંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો
 નણુદોઈ મારો વાડી માંચલો વાંદરો.
 પરણ્યો મારી સગી નણુંદનો વીર જો
 તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

વડલો

[આંહી કુટુંબને વડલાનું રૂપક આપ્યું છે.]

ઉંચો વડલો ઘોર ગંભીર ને
થડે થોડા ને ડાળે અતિ ઘણો રે લોલ.
ડાળે ડાળે હંસલા મોર ને
પાંદડીયે પાંદડીયે દીવા બળે રે લોલ—ઉંચો०
સાસરો મારો એલ્યા જલમનો આપને
સાસુડી એલ્યા જલમની માવડી રે લોલ—ઉંચો०

[તે પછી ઉપરના ગીતની માફક ગવાય છે]

પરણેતર

જન્મ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે
પરણે સીતા ને શ્રીરામ
આવે જાદવ કુળની જન
જન્મ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું ર
સોનીડાના બેટડા વીર તને વીનવું રે
રૂડાં જુમણલાં લઈ આવ
પરણે સીતા ને શ્રી રામ
જન્મ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે

મુતારીના બેટડા વીર તને વીનવું રે
 રૂંડો બાજેઠીયો ઘડી લાવ
 પરણે સીતા ને શ્રી રામ
 જામ તારું જાંબુડું રળીયામણું રે

હુવારીના બેટડા વીર તને વીનવું રે
 રૂંડો દીવડલો ઘડી લાવ
 પરણે સીતા ને શ્રી રામ
 જામ તારું જાંબુડું રળીયામણું રે

૨૫

ચાંદલો લાલ સોહામણો

સખી ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે
 સખી રાજા વિનાનાં સૂનાં રાજ છે જ
 સખી રાણીઓ વિનાના સૂના મોલજે
 ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે.

સખી પિતા વિનાનું પીયર સૂનું જ
 સખી માતા વિનાના શા લાડ જ
 ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે

સખી ભાઈ વિનાની શી પસલી જ
 સખી ભોજાઈ વિનાનાં શાં હેત જ
 ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે.

સખી બેનડ વિનાની શી ગોઠડી જ
 સખી સૈયરો વિનાના શા સાથ જ
 ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે.

૨૬

વહુવારની હોંશ

લીલી લીલી ઇંદાણી હીરની રે,
મને પાણી ભર્યાની ઘણી હોંશ રે.
લીલી ઇંદાણી હીરની રે.

સાંકડી શેરીમાં સસરે સામા મળ્યા રે,
મને લાજ કાલ્યાની ઘણી હોંશ રે.
લીલી ઇંદાણી હીરની રે.

સાંકડી શેરીમાં જેઠા સામા મળ્યા રે,
મને ઝીણું બાલ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી.

કડી શેરીમાં જેઠાણી સામા મળ્યાં રે,
મને ઠેકડી કર્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી.

સાંકડી શેરીમાં દેરણ સામા મળ્યા રે,
મને હુસ્ત્યા બાલ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી.

સાંકડી શેરીમાં નણદી સામા મળ્યા રે,
મને માથું ગુંથ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી.

સાંકડી શેરીમાં વાલમ સામા મળ્યા રે,
મને મોઢું મલકાવ્યાની હોંશ રે-લીલી.

૨૭

માતા અને સાસુ

માતાને આંગણે રે રૂઠો આંગણે
ત્યાં રમતાં દિ' ને રાત, માતા કોને નિસરે !
સાસુને આંગણે રે લીલો લીંબડો
ત્યાં કાંતતાં દિ' ને રાત, સાસુ કોને સાંભરે !

માતાએ પિરસી રૂડી લાપસા।
 મહી ગોરી ગાયનાં ઘી માતા કોને વિસરે !
 સાસુએ પીરસી ભુંડી રાખડી
 મહી ટીપું આખ્યું તેલ સાસુ કોને સાંભરે !
 માતાએ ગુથ્યાં રૂડાં માથડાં
 મહી ટહુરું લીધી ત્રણ માતા કોને વિસરે !
 સાસુએ ગુથ્યાં ભૂંડાં માથડાં
 મહી ટોલા મેલ્યા ત્રણ સાસુ કોને સાંભરે !
 માતાએ ઢાળ્યા રૂડા ઢોલીઆ
 ચોશીકે નાગર વેલ્ય માતા કોને વિસરે !
 સાસુએ ઢાળી ટુટલ ખાટલી
 ચોશીકે કાળો નાગ સાસુ કોને સાંભરે !

૨૯

માતા—સાસુ

શરદ પૂનમની રાતડી રંગ ડાલરીયો
 માતાજી રમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો
 રમી ભમી ઘેર આવીયાં રંગ ડાલરીયો
 માતાજી ભોજન ઘો રે રંગ ડાલરીયો
 માતાએ પિરસી લાપસી રંગ ડાલરીયો
 મહી પળી એક આલ્યાં ઘી રે રંગ ડાલરીયો
 શરદ પૂનમની રાતડી રંગ ડાલરીયો

સાસુજી રમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો
 રમી લમી ઘેર આવીયાં રંગ ડાલરીયો
 સાસુજી જમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો
 બાઈજીએ પિરસ્યું બાજરીયું રંગ ડાલરીયો
 મહીં ટીપું આલ્યાં તેલ રે રંગ ડાલરીયો
 બજ્યું બાઈજી તાડું બાજરીયું રંગ ડાલરીયો
 તારા તેલમાં ટાંડી મેલ્ય રે રંગ ડાલરીયો
 માતાએ ગૂંથ્યાં માથડાં રંગ ડાલરીયો
 મહીં ટસર્યું લીધી ત્રણ રે રંગ ડાલરીયો
 સાસુએ ગૂંથ્યાં માથડાં રંગ ડાલરીયો
 મહી ટોલા મેલ્યા ત્રણ રે રંગ ડાલરીયો
 માતાએ ઢાળ્યા ઢાલીઆ રંગ ડાલરીયો
 ઓસીકે નાગરવેલ્ય રે રંગ ડાલરીયો
 સાસુએ ઢાળી ખાટલો રંગ ડાલરીયો
 ઓસીકે કાળો નાગ રે રંગ ડાલરીયો

૩૦

શ્રાવણનાં સંભારણાં

રાણા લીંબડા તે લાંબે પાંદડે
 રાણા વડલીયો ઘેર ગંભીર રે શ્રાવણ રેલીઓ.
 ગોરા ...ભાઈ તે ગામ સીધાવીઆ
 ઘેર ...વહુ ધાન ન ખાય રે શ્રાવણ રેલીઓ.
 ગોરાં ....વહુ તે છાના કાગળ મોકલે
 ઘેર આવો નણુંદખાના વીરા રે શ્રાવણ રેલીઓ.

ગોરી હું કેમ આવું એકલો	
મારા વેરીડે રોકી છે વાટ રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
તમારા વેરીને બંધાવું મધરાસ મોળીયાં	
તમે રાતબુઢા ઘેરે આવો રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
ગોરી હું કેમ આવું એકલો	
મારી આંઠ છે વસમી વાટ રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
તમારી વસમી વાટું સ્વામી ફર કરું	
તમે રાતબુઢા ઘેર આવો રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
વીરો પાદર આવ્યા ધરતી ધમધમી	
આવ્યા આવ્યા નણુંદખાના વીર રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
વીરો બજારે આવ્યા ઘોડા હુણુહુણુ	
દીઠા દીઠા નણુંદખાના વીર રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
વીરો ખડીયામાં લાવ્યા ઝાલ ઝૂમણું	
તમે પેરો માનેતી નાર રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
નાથ હું કેમ પેરું એકલી	
મારી નાનો નણુંદખા હુવાય રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
વીરો ચીતળથી મગાવી ચુંદડી	
વીરો પટોળીનો નવ રાખ્યો પાર રે	શ્રાવણ રેલીઓ.
તેણે નાનીબા નણુંદ મનાવીયાં	
રીઝ્યાં રીઝ્યા નાનીબા બેન રે	શ્રાવણ રેલીઓ.

૩૧

નૈ જવા દઉં ચાકરી રે

આલમાં ઝીણી ઝબૂકે વિજળી રે

કે ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ

ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે

ભીંજય હાથી ને ભીંજય ઘોડલાં રે

કે ભીંજય હાથીના બેસતલ સૂબો

ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે-આલમાં

ભીંજય મેડી ને ભીંજય માળીયાં રે

કે ભીંજય મેડીની બેસતલ રાણી

ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે-આલમાં

તમને વાઢી દરબારી ચાકરી રે

કે અમને વાઢો તમારો જીવ

ગુલાબી ! નૈ જવા દઉં ચાકરી રે-આલમાં

૩૨

ચોરી

કાળી તે ભોંનઃ કોદર્યા રે,

દળજે ઝીણે લોટ.

દળતાં તે વહુને ઝોલું આવીયું રે

ઉંદર ખાઈ ગ્યો છે લોટ.

સાસુને ઘેરે ત્રાજવાં રે,

નણૂદી જાળે છે લોટ.

જાખતાં તે ચપટીક ઓછો થયો,
નણુદી બોલે છે બોલ.
સાસુ મારે છે માર.

દીકરી તે છાના કાગળ મોકલે રે,
માડી તેડવાને આવ.
વીરા વેલેરો આવ.

હું કેમ આવું બેની એકલો રે,
આડી નદીયું બે ચાર.
આડા કુંગર બે ચાર !

૩૩

ગુલાબે રમતાં'તાં

ગુલે ગુલે ગુલાબની વાડો	ગુલાબે રમતાં'તાં
મારો સસરો આણે આવ્યા	" " "
ઇ તો હડકાયો કૂતરો લાવ્યા	" " "
મારા સસરા સાથે ને જાઉં	" " "
* * *	*
મારો પરણ્યોજી આણે આવ્યા.	" " "
ઇ તો કુલની છાબડી લાવ્યા	" " "
મારા પરણ્યા સાથે જાશું	" " "

૩૪

ચણાંઠડી

ઢાંકણીમાં ચાખા હુંબે ચણાંઠડી હુંબે ને હુંબે
સાસરો આણે આવ્યા ચણાંઠડી હુંબે ને હુંબે

ખોખડું ગાડું લાવ્યા ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે
સસરા લેખી ને જાઉં ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે

* * *
પરણ્યો આણું આવ્યા ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે
પરણ્યા લેખી ને જાઉં ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે
સખ સોટો માર્યો ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે
પટ ગાડે બેઠાં ચણાંકડી હુંબે ને છુંબે

૩૫

કોયલડી રીસાણી

હાં હાં રે કોયલડી રીસાણી,
મારા વીરની કોયલડી રીસાણી.
એને કોણ મનાવા જાય, કોયલડી રીસાણી.

* * *
રથ જોડી નણુદીબા નીસર્યા,
વળો વળો ભાલલડી ઘેર, કોયલડી રીસાણી-હાં
નણુદી તમારી વાળી ને વળું
કેં આવે તમારો વીરો કોયલડી રીસાણી-હાં
મારી દોઢ બદામની ભાલલડી,
કાંઈ લાણુનો મારો વીરો, કોયલડી રીસાણી-હાં

૩૬

વહુનું મૃત્યુ

મારા વાડામાં ગલ વાવીયો
ફાલ્યો લયકા લોળ મારા વા'લા,

ખોળે વાળી પુલ વીણતાં
કરડયે કાળો નાગ મારા વા'લા.

સસરો આવ્યા જોવા રે
પાંચસે રૂપીઆ પાણી મારા વા'લા,
સાસુ આવી જોવા રે
ભલે વહુ ભાગ્યશાળી મારા વા'લા.

જેઠ તે આવ્યા જોવા રે
ધુમટાની તાણુનાર ગઈ મારા વા'લા,
જેઠાણી આવાં જોવા રે
પાણીની ભરનાર ગઈ મારા વા'લા.

ઢેર આવ્યા જોવા રે
ઠેકડીની કરનાર ગઈ મારા વા'લા,
ઢેરાણી આવાં જોવા રે
મારી જોડ નાર ગઈ મારા વા'લા.

૩૭

સંતાકુકડી

[પતિપત્ની અરસ્પરસ આમોઢ કરતાં કરતાં કલ્પનાની અંદર સંતા-
ની રમત રમે છે. સ્વામી પોતાની પ્રિયતમને હરકોઈ સ્થળે, આઢે
પેશમાં પણ પકડી પાડીને મીઠી ખીજ ઉપજવવા મથે છે.]

§

લર્બાંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યાં જો
કલ કેરે હડુલીએ સીતાએ વેર વાળ્યાં જો

રામ તમારે બોલડીયે હું પરઘેર ફળવા જઈશ ને
 તમે જશો ને પરઘેર ફળવા, હું ઘંટૂલો થઈશ ને
 રામ તમારે બોલડીયે હું પર ઘેર ખાંડવા જઈશ ને
 તમે જશો ને પર ઘેર ખાંડવા, હું સાંબેલું થઈશ ને
 રામ તમારે બોલડીયે હું જળમાં માછલી થઈશ ને
 તમે થશો ને જળમાં માછલી, હું માછીડો થઈશ ને
 રામ તમારે બોલડીયે હું આકાશ વિજળી થઈશ ને
 તમે થશો ને આકાશ વિજળી, હું મેવલીયો થઈશ ને

૩૮

ભાઈ—ભાભી

બઢવાણુમાં લીલી પીળી લોમડી રે	હેલીના હુરીયા થયે.
ઓલ્યા ચાર જણા કોણુ આવે રે	” ” ”
એમાં વચલો મારો વીરો રે	” ” ”
મારા વીરના હાથમાં ભાલું રે	” ” ”
ઓલી ચાર જણી કોણુ આવે રે	” ” ”
એમાં વચલો મારી ભાભી રે	” ” ”
એમાં છેલ્લી મારી શોક્ય રે	” ” ”
મારી ભાભીના હાથમાં બેટડો રે	” ” ”
ભાભી બેટો ધવરાવતી આવે રે	” ” ”
મારી શોક્યના હાથમાં શીકલી રે	” ” ”
શીકલીમાં નાની એવી છેકરી રે	” ” ”
શોક્ય છેકરી પછાડતી આવે રે	” ” ”

બેડું ફેડયું !

સસરાળ રે મેં બેડું ફેડયું
વહુ રે કેમ કરતાં ફેડયું
હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડયું.

વહુ રે વહુ તમે ઘર બાર જાજો
આમ નો જાઉં, તેમ નો જાઉં, સાસુડી આવે ત્યારે જાઉં.

સાસુળ રે મેં બેડું ફેડયું
વહુ રે કેમ કરતાં ફેડયું
હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડયું.

વહુ રે વહુ તમે ઘર બાર જાજો
આમ નો જાઉં, તેમ નો જાઉં, જેઠળ આવે ત્યારે જાઉં.

* * *

નણુદીના વીર મેં તો બેડું ફેડયું
ઘરની નાર તમે કેમ કરતાં ફેડયું
હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડયું

ઘરની નાર તમે ઘરમાં રેજો !
હમણાં વૈદ તેડાવું રે
ભલે રે તમે બેડું ફેડયું !

ભવના અબોલા

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં
મેં તો કાચનાં કોર્યાં કમાડ
મેારી સૈયરૂં અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો અગર ચંદણના ચુલા કોયા
મેં તો ટોપરડે ભરીયા ઓખાળ—મેારીં

મેં તો દૂધનાં આંધણ મેલીયાં
મેં તો ચોખલા ચોર્યાં શેર—મેારીં

એક અદ્ધર સમળી સમસમે
બાઈ મારો સંદેશો લઈ જ—મેારીં

મારા દાદાની ડેલીયે જઈ કે'જે
તમારી દીકરીને બહુ પડિયાં દુઃખ—મેારીં

દીકરી દુઃખ રે હોય તો વેઠીએ
દીકરી સુખ વેઠે છે સૌ—મેારીં

દાદા ખેતર હોય તો ખેડીએ
ઓઢ્યા ડુંગર ખેડ્યા કેમ જાય—મેારીં

દાદા કૂવો રે હોય તો ત્રાગીયે
ઓઢ્યા સમદર ત્રાગ્યા કેમ જાય—મેારીં

દાદા ઢાંઢો રે હોય તો વેચીએ
ઓઢ્યો પરણ્યો વેચ્યો કેમ જાય—મેારીં

દાદા કાગળ હોય તો વાંચીએ
ઓઢ્યાં કરમ વાંચ્યાં કેમ જાય—મેારીં

૪૧

મારા વા'લાને રે

જેમ સૂકાય તેમ જૂઠનાં કુલ મારા વાલાજી રે
તેમ તારી ગોરાંદે કરમાય
જઘને કહેજે મારા વાલાને રે

ઉતારા દેશું ચોરડા મારા વાલાજી રે
ઉતારા કરનારો પરદેશ
જઘને કહેજે મારા વાલાને રે
—જેમ સૂકાય૦

ઢાતણુ દેશું ઢાડમી મારા વાલાજી રે
ઢાતણુ કરનારો પરદેશ
જઘને કે'જે મારા વાલાને રે
—જેમ સૂકાય૦

*

*

*

૪૨

લગરીક માખણીયા સાદુ

ઓરડા ચણાળ્યા રે વાલે મારે ઉતારા સાદુ રે;
 ઉતારા કરશે શ્રી લગવાન
 વાલો મારો વસીઆ ગોકુળ ગામ.
 અખોલડા લીધા રે લગરીક માખણીઆ સાદુ રે.
 દાડમી રેખાવી રે વાલે મારે દાતાણીઆ સાદુ રે;
 દાતાણુ કરશે શ્રી લગવાન
 વા'લો મારો વસીયા ગોકુળ ગામ.
 અખોલડા લીધા રે૦

કુંડીયુ' રખાવી રે વાલે મારે નાવણીઆ સાદુ રે.
 નાવણુ કરશે શ્રી લગવાન
 વા'લો મારો વસીયા ગોકુળ ગામ.
 અખોલડા લીધા રે૦

*

*

*

૪૩

વાટલડી

સૈયર મોરી રે
 ચાંદલીયા પછવાડે સૂરજ ઉગીઓ રે લોલ.
 સૈયર મોરી રે
 વાટલડી જીંઘને જીંઘને મારો જલમ ગીયો રે લોલ.
 સૈયર મોરી રે
 ઉતારાનો ઠરનારો વાલમ વાડીએ રે લોલ-સૈયર૦

*

*

*

૪૪

મારે આંગણુ

મારે આંગણુ ગલપુલ ને વળી મરવો
ડોલર લેયું રે હો લ્યે છે.

મારે આંગણુ પ્રભુજી નિતનિત આવતા
દાતણુ કરતા રે હો જવને

તારે આંગણુ દાતણુ ક્યાંની મારે બાધા
એ શું બોલ્યા રે હો રાધા—મારે આંગણુ૦

*

*

*

૪૫

ઢેલડ રીસાણી

માર બોલે ને ઢેલડ રીસાણી

તમે શાના લીધા છે વાદ

એક વાર બોલોને ઢેલડ રીસાણી

મારા નાક પરમાણે નથડી

મેં તો ટીલીએ લીધલ વાદ

એક વાર બોલોને ઢેલડ રીસાણી—માર૦

*

*

*

૪૬

લીંબુડું

લીંબુની મારી હું તો ને મરું રે વાલમા,

લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

તારાં મેણાંની મારી મરી જઈ મારા વાલમા,
લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

પગ પરમાણે કડલાં રે વાલમા,
લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

કાંબીયુંની બળે જોડ મારા વાલમા,
લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

* * *

૪૭

કટકો કાગળીયો રે

કટકો કાગળીયો રે
કોઇ મને વાંચીને વિગતે સૂણાવો

હાલાર શેરના હાથીડા લાવજે,
સોનાની અંબારી રે—કટકો

હાથીયે તે બેસશે રાજ ગંભીરસિંહ
બાહર ઢાળે હજૂરી રે—કટકો

*ઘોષા તે શેરનાં ઘોડલાં રે લાવજે
પીતળીયાં પલાણુ રે—કટકો

ઘોડલે તે બેસશે રાજ મંગળસંગ
બાહર ઢાળે હજૂરી રે—કટકો

* * *

* એ રીતે 'વાળાક શેર-વેલક' મૂકીને ગવાય છે.

૪૮

કમળ

રાધા કરસન રમે હોળીએ રે લોલ
 ઉડે છે કાંઈ અખીલ ગુલાલ લાલ
 કૃષ્ણ વાડીમાં કમળ ઉઘડ્યાં રે લોલ
 કૃષ્ણજીને ઉતારા ચોરડા રે લોલ
 રાધાજીને મેડીના મોલ લાલ
 કૃષ્ણ વાડીમાં કમળ ઉઘડ્યાં રે લોલ
 * * *

૪૯

પોપટ

મારા બાપુનો પાળેલ પોપટો
 મારી માતાની નીરેલ ચણ
 મારો લાલ પિયારો પોપટો
 મારા કાકાનો પાળેલ પોપટો
 મારી કાકોની નીરેલ ચણ
 મારો લાલ પિયારો પોપટો.
 * * *
 [સહુ સગાંના નામ મૂકાય છે.]

૫૦

નથ

નથ ઘડી દે સોનારા રે
 મારી નથ ઘડી દે સોનારા

૫૯

તારી તે નયમાં શું શું જશે
 માણેક મોતી ને પરવાળાં રે—મારી
 પથ પરમાણે કડલાં રે ઘડજે
 કાંઠીયુંના હલકારા રે—મારી

૫૧

એનીબાનો વીર

વાડી કુલી વન પુલડે
 કુલ કોણ વીણવા જાય
 એનીબાનું સાસરું વેગળું
 ત્યાં કોણ તેડવા જાય.
 જશે વીરાળ પાતળા
 ઘોડલે ધૂધરમાળ
 લીલી ઘોડી ને પીળા ચાખખો
 પાતળીઓ અસવાર
 એનીબાના ગામને ગોંદરે
 ઘોડલાં ઠેકયાં જાય
 ગામને ગરાસીએ પૂછીયું
 ક્યાંનો રાજ જાય
 નથી રાણો ને નથી રાણીઓ
 એની તે બાનો વીર
 રા' તો વીરાળ રાંધું લાપસી
 જવ તો કઢીયલ દૂધ
 ના રે એનીબા હું ને રહું
 રે મારો સંગ ચાલ્યો જાય—વાડી

૫૨

પીલૂડાં

પીલૂડાં પાક્યાં મા પીલૂડાં પાક્યાં,
 અઘોર વન વેડ્યાં મા, પીલૂડાં પાક્યાં.
 જાળી ઉપર જાળી, જાળી ઉપર જાળી.
 જુલે છે મારી માડી મા, પીલૂડાં પાક્યાં—પીલૂડાં
 વાટકડીમાં સાકર, વાટકડીમાં સાકર,
 જુલે છે મારા ઠાકર મા પીલૂડાં પાક્યાં—પીલૂડાં
 વાટકડીમાં કેરી, વાટકડીમાં કેરી,
 જુલે છે મારા વેરી મા, પીલૂડાં પાક્યાં—પીલૂડાં
 વાટકડીમાં હીરા, વાટકડીમાં હીરા
 જુલે છે મારા વીરા મા, પીલૂડાં પાક્યાં—પીલૂડાં

૫૩

બેનીબાની ચુંદડી

ફૂંધી ફૂંધી તળાવડી રે
 ફૂંધે ભરીયાં તળાવ
 મેં તો ઝોઢી છે ચુંદડી રે.
 મોટા બાઇ હાલ્યા છે ચાકરી રે
 નાનુબાઈ હાલ્યા અમદાવાદ
 મેં તો ઝોઢી છે ચુંદડી રે.
 મોટા બાઈ લાલ્યા છે બુધરા રે
 નાનુબાઈ લાલ્યા ચંદણહાર
 મેં તો ઝોઢી છે ચુંદડી રે.

મોટી વહુ પેરે છે ઘુઘરા રે
નાની વહુ પેરે ચાંદણુહાર
મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

મોટી વહુ હાલે છે ઠેકડે રે
નાની વહુ હાલે મરડા મરડ
મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

૫૪

કેવડો

કુવાને કાંઠે કેવડો ગોવાળીયા
કેવડો લળી લળી જાય
કેવડો લે ને ગોવાળીઆ.

કુવાને કાંઠે કેવડો ગોવાળીયા
વાહું તો બે ભર થાય
કેવડો લે ને ગોવાળીઆ.

પગ પરમાણે કડલાં ગોવાળીયા
કાંબીયું ફરી ઘડાવ
કેવડો લે ને ગોવાળીઆ.

*

*

*

૫૫

ગોવાળણી

માર સોના ઇઠાણી ગોવાળણી રે લોલ
માફ રૂપાનું બેડું ગોવાળણી રે લોલ

તે । સરોવર ચાલી ગોવાળણી રે લોલ
 મેં તો બેઠું મેલ્યું આરે ગોવાળણી રે લોલ
 ઇંદાણી મેલી આંખા ડાઘ્યે ગોવાળણી રે લોલ
 હું તો વાડીમાં સીધાવી ગોવાળણી રે લોલ
 હું તો કુલ વીણી લાવી ગોવાળણી રે લોલ
 કુલ માલણને આખ્યાં ગોવાળણી રે લોલ
 માલણ હાર ગુંથી લાવે ગોવાળણી રે લોલ
 હાર બેઠે ચડાવ્યો ગોવાળણી રે લોલ
 કાન બેઠે આવાં લૂમ્યો ગોવાળણી રે લોલ
 કાન બેઠું નંદવાશે ગોવાળણી રે લોલ
 ગોરી નવલું લે આલું ગોવાળણી રે લોલ
 તારું નવલું મારે દવલું ગોવાળણી રે લોલ
 મારું જૂનું મારે સાડું ગોવાળણી રે લોલ

૫૬

મારો ગરબો

મારો ગરબો રે રમે રાજ ને દરબાર,
 રમતો લમતો રે ગ્યો છે કુંભારીને બાર
 અલી કુંભારીની નાર
 તું તો સૂતી હોય તો જગ
 મારે ગરબે રે રૂડાં કોડીયાં મેલાવ

મારો ગરબો રે રમે રાજ ને દરબાર
 રમતો લમતો રે ગ્યો છે સાનીડાને બાર
 અલી સાનીડાની નાર
 તું તો સૂતી હોય તો જગ
 મારે ગરબે રે રૂડાં જાળીયાં મેલાવ.

મારે ગરબો રે રમે રાજને દરબાર
રમતો ભમતો રે ગ્યોછે ઘાંચીડાને ખાર
અલી ઘાંચીડાની નાર
તું તો સૂતી હોય તો જાગ
મારે ગરબો રે રૂડાં દીવેલ પુરાવ-મારો

૫૭

ગોરી ગરબો આંચો

સૂતી હોય તો જાગ રે ગોરી ગરબો આંચો
તેલ બળે ઘી પૂર્ય રે ગોરી ગરબો આંચો
ગરબો ઝાઝા હીરા રે ગોરી ગરબો આંચો
કંઈ બાઈ માગે વીરા રે ગોરી ગરબો આંચો
....બાઈ માગે વીરા રે ગોરી ગરબો આંચો
ગરબો ઝાઝાં સૂતર રે ગોરી ગરબો આંચો
કંઈ વહુ માગે પૂતર રે ગોરી ગરબો આંચો
...વહુ માગે પૂતર રે ગોરી ગરબો આંચો
એકના એકવીસ રે ગોરી ગરબો આંચો
બેના બાવીસ રે ગોરી ગરબો આંચો
તેલ બળે ઘી પૂર્ય રે ગોરી ગરબો આંચો
સૂતી હોય તો જાગ રે ગોરી ગરબો આંચો

૫૮

ગોધન

ઢોડણુ આવે ઢોડણી તેને કોણુ દોવા જાય જો,
નવસે નોંજણુ વાળીયાં સરી કુણુ દોવા જાય જો.

ધમકે શેડ્યું પુટીયું એનાં હૃદયે દોણે નો માય જો,
છડકે છાશું ફેરીયું એનાં મહી માખણ નો માય જો.
પેલું મંગળ ગામશ માણે દાદો દેશે દાન જો,
દાદે દીધાં ગામ દાદા એટલાં ઘણાં હોય જો.

*

*

*

પછી કાકા, મામા, વીરા વગેરેનાં સાથે ભેંસો, ઘાંઘાં, હાથો, ઈત્યાદિનાં
મંગળ મૂકીને ગવાય છે.

૫૮

અંગલો

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે,
હર હર ગોમતી ગાળે રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ
વાણે ચડીને વીરે ઇંટું મગાવી,
ઈંટુના ઓરડા ચણાવો રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ
વાણે ચડીને વીરે સોપારી મગાવી
સોપારીની પૂરણી પૂરાવો રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ
વાણે ચડીને વીરે લવીંગ મગાવ્યાં
લવીંગનાં જાળીયાં મેલાવો રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ
વાણે ચડીને વીરે એલચી મગાવી
એલચીની બારીયું મેલાવો રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ
વાણે ચડીને વીરે કંકુ મગાવ્યાં
કંકુની ગાયું કરાવો રે અંગલા ફૂકડડ બનાયા—અડવડડ

૬૦

ધંગારશા પીર

પીર છે પીર છે પીર છે રે
 શેત્રુજે ધંગારશા પીર છે.
 ધોળી ધળ ને માથે નેળ ફરકે
 ફરતો લોખાનનો ધૂપ છે રે—શેત્રુજે૦
 વાંજીયાં આવે રે પીર તારી જત્રાએ
 પુતર લઈને ઘેરે જાય છે રે—શેત્રુજે૦
 કોઢીયા આવે રે પીર તારી જત્રાએ
 યા લઈને ઘેરે જાય છે રે—શેત્રુજે૦
 ધોળી ધળ ને માથે નેળ ફરકે
 ગ રે કાંગરે મોર છે રે
 શેત્રુજે ધંગારશા પીર છે.

૬૧

વણુઝારી

હાં રે મે' તો વાડામાં રીંગણી વાવી રે	જુલણ લે વણુઝારી રે
હાં રે એનાં પુલડાં રાતાં ને ફળ કાળાં રે	" " "
હાં રે હું તો સોનીની શેરીએ ગઈ'તી રે	" " "
હાં રે એનાં હાટમાં જુમણાં જ્યાં રે	" " "
હાં રે મારાં જુમણુલે મન મોયાં રે	" " "
હાં રે મારાં મન મોયાં દલ ખોયાં રે	" " "

*

*

*

તે પછી : મણીઆરની શેરી—ચૂડલા : દોશીડાની શેરી—ચૂંદડી વગેરે

૬૨

કેર કાંટો

[પ્રેમી મસ્તીએ ચડેલી નાદાન સ્ત્રી સ્વતંત્ર રજનનો આનંદ માણવા માટે સુખ કુટુંબની જગ્યાએથી કેરી-રીતે સુખ બનવા બંધા મનેશ્વર કરે છે, તેનું ટોળ-ચિત્ર કોઈ લોક-કવિએ આ ગીતમાં ચિત્રીત ખૂબીથી કરાવ્યું છે.]

૬

હાં કે રાજ !

વાવડીના ખાણી ભરવા ગ્યાંતાં
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

વડોદરાના વૈદ્યા તેડાવો
મારા કાંટડીયા કઢાવો
મને પાટડીયા બંધાવો
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ધોરાજીના ઢોલીયા મંગાવો
માંહિ પાથરણાં પથરાવો
આડા પડદલા બંધાવો
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઘરમાંથી રાંધણીયાને કઢા
મારી ધુમાડે આંખ્યું દુઃખે
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઓશરીયેથી ખાંડણીયારે કઢા
મારા ઘબકે ખંભા દુઃખે
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

આંગણીયેથી ગાવલડીને કાઢો
એના વલોણાને સોતી
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

સસરાજીને ચાવટ કરવા મેલો
મને ધુંધટડા કઢાવો
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

નણુંદડીને સાસરીયે વળાવો
એનાં છોડાંને સોતી
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ફળીયામાંથી પાડોશણને કાઢો
એના રંટીયાને સોતી
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

૬૩

દરિયાનાં ફુલ

[નૃત્યમાં મસ્તી જગાવતા આ ગીતને બૂદા બૂદા ટેક લગાડીને જુલુદા જુલુદા રવરે તથા તાલે ગાવામાં આવે છે. જુલુદો ર. રા. ભા. ૧-છેલ રમે મેડી-દડે : ભા. ૨-નાગર ઉભા રો' રંગ દરસિયા : ઇત્યાદિ. આંહી કાવ્યત્વનો રસ ટેકમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.]

૬

દરિયાનાં ડોલર ફુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ
સોના ઇંદોણી રૂપા બેડલું
દરિયાનાં ડોલર ફુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ.

પાણીડાં ગઈતી તળાવ રે

હરિયાનાં ડાહર પુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ.

કાંઠે તે કાન ઘોડાં ખેલવે—હરિયાનાં.

કાન મને ઘડુલો ચઢાવ્ય રે—હરિયાનાં.

તારો ઘડો તે ગોરી નો ચડે—હરિયાનાં.

*તું છે મારા ઘરડાની નાર રે—હરિયાનાં.

*૨. રા. લા. પહેલાના “છલ રમે ગેડી દડે” (૭૧) મુજબ બાકીની
ખંડિતો પૂરી પાડ્ય છે.

૬૪

તન્મયતા

[પ્રેમીજન પોતાના પ્રેમપાત્રની સેવાને કાળે ચાહે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ
સ્વીકારવા તત્તસે છે.]

૬

ગેંડા સરજીવું સા'બ કણીયા સરજીઉં.

ઉતારા કરે તો સા'બ અમકું બોલાવો,

સોના કેરી ખાટ બની જીઉં સાબ—ગેંડા.

દાતણુ કરે તો સાબ અમકું બોલાવો,

રૂપા કેરી ઝારી બની જીઉં સાબ—ગેંડા.

નાવણુ કરે તો સાબ અમકું બોલાવો,

ત્રાંબાકુંડી જળ બની જીઉં સાબ—ગેંડા.

૬૬

લોજન કરે તો સાળ અમકું બોલાવો,
 નાની થાળીમાં લાડુ બની જઈ સાળ—ગે'ડાં.
 મુખવાસ કરે તો સાળ અમકું બોલાવો,
 પાન સોપારી એલચી બની જઈ સાળ—ગે'ડાં.
 પોદણ કરે તો સાળ અમકું બોલાવો,
 ઢાલીયા તળાઈ બની જઈ સાળ—ગે'ડાં.

ઋતુ-ગીતો

વિરહિણી પ્રિયતમા પ્રત્યેક માસની ઋતુ-લીલા વર્ણવી પરદેશે ગયેલા વલ્લભને યાદ કરે, અથવા તેા વિપત્તિમાં પડેલી અબળા રાજદરબાર સમક્ષ 'બાર-માસી'ને રૂપે પોતાના વીતકો વર્ણવે, એવી પ્રથા બંગાળી લોક-કાવ્યોમાં પણ ઠેર ઠેર તરવરે છે. આપણા લોક-સાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો બિનતનાં છે: એક શ્રીજનને ગાવાના રાસડા અને બીજાં ચારણ-રચિત છંદો ને ગીતો : ચારણી, મીરો અથવા મોતીસર લોકો કાં તેા રાખા-કૃષ્ણને નામે એ ઋતુ-વર્ણનો રચે છે, ને કાં પોતાના આશ્રિત અથવા મિત્ર સમ કોઈ વિદેહી રાખને સંબોધી પ્રત્યેક માસના મરશીયા ગાય છે, કે જેને આપણે *Elegy* નામ આપી શકીએ. જાજનોના રાસડામાં ઋતુ-વર્ણન ઝીણવટ-વાળું નથી હોતું. ઘણીખરી વાર તેા ઋતુનાં કરાં લક્ષણો આપ્યા ત્રિવાચ કેવળ પ્રાસ જેળીને જ વિયોગની વેદના વ્યક્ત કરેલ હોય છે: જ્યારે ચારણી 'બારમાસા'ની અંદર ભાવોર્મિ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ઋતુ-લક્ષણોનું બારીક નિરીક્ષણ ને ભાષામાં ઝડઝમકનેા ઉઠાવ નજરે પડે છે. બન્ને પ્રદેશમાં બારમાસી કાવ્યો રચવાને મોહ ઘણા કવિઓને થયો દેખાય છે. પરંતુ પછી તેા એ તમામમાં કેવળ એકજ શૈલીનાં વર્ણનો ચાલે છે. નવીનતાનેા રસ કોઈને લાગતો જ નથી. ચપ્પો, ભાવો, ચિત્રો, તમામ એનાં એ જ રહે છે. વૈવિધ્ય માત્ર ઢાળોમાં જ જળવાય છે. પ્રત્યેક ઢાળને એવું ભક્તિત્વ છે. આંહી ફક્ત શ્રીજનોને મુખે ગવાતા બારમાસના રાસડા જ આપીએ છીએ.

૬૫

વાલા

વાલા માગશરે મથુરા ભણી રે
મારે કરમે આ કુળજ ક્યાં મળી રે
વાલા પોસે સૂકાણી હું તો શોષમાં રે
તે દી'ની ફરં છું ઘણા રોષમાં રે
વાલા મા મહિને મેલી ગીઆ રે
દીનાનાથ નમેરી શું થયા રે
વાલા ફાગણ હોળી હૈયે બળે રે
દીનાનાથ ગોત્યા ક્યાંય નવ મળે રે
વાલા ચૈતર ચિંતા થાય છે રે
ધીરપ રાણું ત્યાં જાળન વહી જાય છે રે
વાલા વૈશાખે વન વિચરી રે
નાર નાની ને મોટી જાવા નીસરી રે
વાલા જોઠ આબો ને હવે શું ફરં રે
દીનાનાથ વન્યા હવે નહિ ફરં રે
વાલા આપાઠી ધમધોરીયા રે
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહુલા રે
વાલા શ્રાવણ શેરીયું વળાવતી રે
નાથ આવે તો નેણુ ભરી ન્યાળતી રે
વાલા ભાદરવો ભર રંગમાં રે
એની ઉલટ ઘણેરી મારા અંગમાં રે
વાલા આસુના અંજવાળીઆં રે
નાથ આવો તો મારે મંદર જાળીઆં રે
વાલા કારતકે કાન ઘેરે આવીઆ રે
માતા જશોદાને મનન બહુ ભાવીઆ રે

વાલાળ

કારતક મહિને મેલી ચાહ્યા કંથ રે વાલાળ !
આ પ્રીતલડી તોડીને ચાહ્યા પંથ મારા વાલાળ !

માગશર મહિને મુજને નો કહી વાત રે વાલાળ,
આ આવડલી ને રીસ ન કરીએ નાથ મારા વાલાળ !

પોષ મહિને પડિયા મુજને દોષ રે વાલાળ,
આ જ્ઞશીડા તેડાવો જ્ઞવે જ્ઞશ મારા વાલાળ !

ભાઈ જ્ઞશીડા જ્ઞજે રૂડા જ્ઞશ રે વાલાળ,
આ કે'જે મારા કરમડાના દોષ મારા વાલાળ !

મહા મહિનાની ટાઢ્યું મુજને વાય રે વાલાળ,
આ હેમાળો હલકયો ને કેમ રે'વાય મારા વાલાળ !

ફાગણ મહિને ફેર તણી છે હોળી રે વાલાળ,
આ ફળીઆની પાડોશણ રંગમાં રોળી મારા વાલાળ !

ચૈતર મહિને ચિત્ત કરે છે ચાળા રે વાલાળ,
આ ઘેર પધારે મોહુન મોરલીવાળા મારા વાલાળ !

વૈશાખે કેં વનસપતિ ખહુ પાકી રે વાલાળ,
આ પાકી છે કાંઈ દાડમડી ને ધ્રાખ મારા વાલાળ !

જેઠ મહિને જઈ ખેડા છે ઠેઠ રે વાલાળ,
આ ઠેઠ જઈને ભર નીંદરમાં સૂતા મારા વાલાળ !

આષાઢીલા ઘમઘાર્યા આકાશ રે વાલાળ,
આ વાદળડીમાં વીજ કરે ચમકાર મારા વાલાળ !

સીધાળી રાત ભાગ ૩

શ્રાવણ મહિને સડવડ ઢડવડ વરસે રે વાલાળ,
આ નદીયુંમાં કંઈ છલકે યોળાં નીર મારા વાલાળ !

લાદરવે તો ભરદરિયે હું ડુબી રે વાલાળ,
આ કંથ વિના કર ઝાલી કોણ ઉગારે મારા વાલાળ !

આસો માસે આવેલી દીવાળી રે મારા વાલાળ,
આ તમ કાળે હું સેવ વણું સુવાળી મારા વાલાળ !

મેં જાણ્યું જે ઉજળું એટલું દૂધ રે વાલાળ,
આ જાતે ને જનમારે માંડયાં જૂદા મારા વાલાળ !

મેં જાણ્યું જે લીલુડા એટલા મગડા રે વાલાળ,
આ જાતે ને જનમારે માંડયા ઝગડા મારા વાલાળ !

મેં જાણ્યું જે કાંત્યું એટલું સૂતર રે વાલાળ,
આ ઘેર પધારે સાસુડીના પૂતર મારા વાલાળ !

નથી લખ્યો એક કાગળીયાનો કટકો રે વાલાળ,
આ શીદ રાખ્યો છે દિલમાં અવડો ખટકો મારા વાલાળ !

સમઢરિયા તું શીદ ભર્યો છે ખારો રે વાલાળ,
નથી એકે ઉતરવા કેરો આરો મારા વાલાળ !

* માતશર મહિને મહિર ખાવા ધાય રે વાલાળ

આ એકલડી દાસીના દિન કેમ નમ્ય મારા વાલાળ.

૬૭

આણું

કારતકે કૃષ્ણ સીધાવીઆ રાણી રૂપમણી સળે શણગાર,
કોઈ કે' કરસનળ આવીયા એને આણું નવસર હાર
કે, આણું મોકલને મોરાર

પાગશરે મેલી ગયા ને પ્રભુ મેલ્યાં માસ છ માસ,
સંયર સદેશા દહ ગયા યેની એકલડી દીન રાત
કે આણું મોકલને મોરાર !

પોષ મહિનાની પ્રીતડી ને પ્રભુ પ્રીતે ચાલ્યા,
નવી નારીસાથે મન મોયાં પ્રભુ અમસું સરીયાં કાજ
કે આણું મોકલને મોરાર !

માઝ મહિનાનાં માયરાં ને પરણે જાદવરાય,
એક ન આબ્યા અણોસરી મારા સૂના દિવસ કેમ જાય
કે આણું મોકલને મોરાર !

ફાગણ કૂલ્યો કૂલડે ને કૂલ્યાં કેસર ઝાડ,
અખીલ ગલાલને છાંટણે રમે ગોપી ને ગોવાળ
કે આણું મોકલને મોરાર !

ચૈતર ચાંપો મોરીયો ને મોર્યાં દાડમ ધ્રાખ,
કોયલ ટોકા કરે યેડી આંખાની ડાળ
કે આણું મોકલને મોરાર !

વૈશાખે વન વેડીયાં ને વેડી આંખા શાખ,
રસે ભરેલો વાટકો મને કોણ કેશે તું ચાખ
કે આણું મોકલને મોરાર !

જઠ મહિનાના તાપ ઘણા ને ઘરમાં નવ રેવાય,
હાથનો ગૂંથેલા વીંઝણે હું કોને ઢોળું વાય
કે આણું મોકલને મોરાર !

આષાઢ ધમધોરીયા ને વાદળ ગાજે ઘોર,
બપૈયા પિયુ પિયુ કરે ને મધુરા બોલે મોર
કે આણું મોકલને મોરાર

શ્રાવણ વરસે સરવડે ને નદીએ બોળાં નીર,
આંસુડે ભીંજાય મારી કાંચળી નવ આબ્યા નણદીના વીર
કે આણું મોકલને મોરાર !

ભાદરવો લલે ગાજ્યો ને ગાજ્યા વરસે મેહ,
કું રે ભીંજકે ઘર આંગણે મારા પ્રભુ ભીંજ્ય પરદેશ
કે આણું મોકલને મોરાર !

આસોનાં અંજવાળીયાં ને ગોપીયું ગરબા ગાય,
વેલો વળજે વીકલા તારી ગોરી ધાન ન ખાય
કે આણું મોકલને મોરાર !

ખાખાં તો ખોરાં થીયાં ને લાડુડા ખારા ઝેર,
જલેખીએ તો જુલમ કર્યો દહીંથરીએ વાળ્યો દાટ
કે આણું મોકલને મોરાર !

સોપારી તો સળી ગઈ ને સૂડીએ વળીયો કાટ,
એલચડી તો ખટાઈ ગઈ લર્વીંગડે ઉડી આગ
કે આણું મોકલને મોરાર !

ફૂલ ફગરનો ઘાઘરો સીવડાવ્યો સુકરવાર,
પેર્યો નથી પણ પેરશું મારા દાદને દરબાર
કે આણું મોકલને મોરાર !

સસરા માથે શલ્યા ઢળી, સાસુને ડસીયલ નાગ,
જેઠ માથે વેઠ પડી જેઠાણીને તરીયો તાવ
કે આણું મોકલને મોરાર !

દેર રમે દુલડે દેશણી દોડાદોડ,
નથુંદ મારી સાપણી પાડોસણ મારી શોક્ય
કે આણું મોકલને મોરાર !

મંગાવો કાંઈ દોત કલમ ને કાગળીયો લખાવ,
ખાંધો પોપટને છડલે એને સાસરીએ મેકલાવ
કે આણું મોકલને મોરાર !

સામા ટોડા ચીતર્યા ને વચ્ચે લખ્યા બે મોર,
પરણ્યા ધણીને આટલું કે'જી તમે માણસ છો કે ઢોર
કે આણું મોકલને મોરાર !

આણું આણું શું કરે ગોરી આણું જેવડાં થાવ,
 આણુંનો નથી ચોરતો મારે નગર ભેયાની ખાંત.
 કે આણું મોકલને મોરાર !
 સરખી તે સૈયરે કહાવીયું બેની વેલ્ય છૂટી વડ હેઠ,
 આણે આવ્યાં ત્રણ જણાં મારે સસરે દેર ને જેઠ
 આણું આવ્યાં રે મોરાર !
 સસરાને પિરસી લાપસી ને જેઠને છૂટી સેવ,
 દેરને પિરસી શીરા પૂરી મારી જમી સાસર વેલ
 આણું આવ્યાં રે મોરાર !
 સસરે મારે રાણ્યો સાસુડી સમદર લેર,
 જેઠ મારે જડુપતિ જેઠાણી ધરનો થંલ
 કે આણું આવ્યાં રે મોરાર !
 દેર દડુલા દોટવે દેરાણી નાનું બાળ,
 નણુંદ મારી ચરકલી પાડોશણ મારી બેન
 કે આણું આવ્યાં રે મોરાર !
 સોપારી રૂડી વાંકડી એળચડી લેરે જય,
 બગીચો એનો સોયામણો લાડુડા લાલ ગલાલ
 કે આણું આવ્યાં રે મોરાર !
 પુલકગરનો ઘાઘરો સીવડાંચો સકરવાર,
 પેચો ને વળી પેરશુ મારા સસરાને દરબાર
 કે આણું આવ્યાં રે મોરાર !

રમવા આવોને રે

આવો આવો ને નંદલાલ, રમવા આવો ને રે
કારતક તો મેં કળે રે કાઢ્યો
નરભે થયા નંદલાલ
રમવા આવોને રે !

માગશરે મારગડે રે મેલી
હવે અમારું કોણ છે ખેલી
વા'લા વિશુ થઈ છું બેલી
રમવા આવો ને રે-આવો૦

પોષે તો મારા પ્રાણુ તમું છું
લોકડીયાંની લાજ લોપું છું
સંસારે ત્યાગ કરું છું
રમવા આવો ને રે-આવો૦

મહા મહિને મંદિરીયાં રે સૂના
હરિ વિના આસનીયાં રે સૂના
વા'લા વિના જન્ય છે જાળનીયાં
રમવા આવો ને રે-આવો૦

ફાગણે ફગફગતી રે હોળી
અખીલ ગુલાલ ભરાવું રે ઝોળી
વા'લા વિના કોણ ખેલે હોળી
રમવા આવો ને રે-આવો૦

ચૈતરે તો મને ચિંતા રે લાગી
સૂની સેજલડીમાં ઝબકીને જાગી
વા'લાની દહે મને લાગી
રમવા આવો ને રે-આવો૦

વૈશાખે વાવલીયા રે વાયા
આંખ ઉઘાડીને ચોચ દશ જ્યા
આંસુ પાલવડે લોયાં
રમવા આવો ને રે-આવો०

જેઠ માસે જુગ જીવણુ આવે
સો લોકો સંદેશા રે લાવે
વાલો મારો કંઈયે ન કહાવે
રમવા આવો ને રે-આવો०

આષાઢે હું જળજા રે નારી
જળન દરિયે પૂર છે ભારી
વાલો મારો મેઘ્યાં વિસારી
રમવા આવો ને રે-આવો०

શ્રાવણે સરવલીયાં રે વરસે
નદીયે નીર જોળરાં ઉભરશે
વાલો મારો કેમ ઉતરશે
રમવા આવો ને રે-આવો०

ભાદરવો ભર દરિયે રે ગાજે
લીલુડાં વન નવ મલલ છાજે
વાલો મારો લગરી ન લાજે
રમવા આવો ને રે-આવો०

આસો તે માસે આવી દિવાળી
લોક વણે છે શેવ સુવાળી
વાલો વિના આ શી દિવાળી
રમવા આવો ને રે-આવો०

આવો હરિ !

કારતકે કુળ્યુ ગયા મેલી
મારે બેર આવો વનમાળી
કુળ્યુ કેમ રે ગમે કાળી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

માગસરે મારગડે રમતાં
લેખાં બેસી લોજનીયાં જમતાં
હવે હરિ કેમ નથી ગમતાં
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

પાષે તો શોષ પડ્યો અમને
ત્રિકમળ શું કહીએ તમને
દિલાસા દે રે ગયા અમને
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

માલે મહા અધારી રાત્યો
કુલડીયે બીછાવી ખાટ્યો
વાલે લીધી મથુરાની વાટ્યો
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

કાગણુ માસે ફેરા ફરે હોળી
સેયરૂં પેર ચરણાં ને ચોળી
કેસૂડાં બહુ રે છાંટ્યાં બોળી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

ચૈતરે ચતુરા નાર કેતી
વાલાળના ગણુ ગાતી ફરતી
પરબુ મારા તોય કીધી નરતી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

વેશાએ વાટહડી જતી
ઉભી ઉભી ધૂશકડે રાતી
આંખડાં પાલવડે દહોતી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

જેઠે તો જગજીવન આવે
વધામણી લોક બધાં લાવે
વાલો મારો કાંઈ એ નો કહાવે
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

અપાટે ઈંદ્ર ધણુ વરસે
નદીનાળાં છલોછલ ઉભરશે
વાલો મારો કેમ કરી ઉતરશે
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

આવણુ તો સરવડીએ વરસે
ઝીણુ ઝીણુ મેવલીઆ વરસે
વાલા મારા તોય મરૂં તરશે
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

ભાહરવો ભર દરિયે ગાળે
સામે ઘેર વલોણાં વાળે
એ તો મારા હૈમમાં સાળે
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

આસો માસ આવી છે દીવાળી
ઝેવડું રાંધે સેવું મુવાળી
પરબુને જમાડું વાળો વાળી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

વિનતિ

કારતકે કુબ્જ સીધાવ્યા વન
 કે મજ કરે વિનતિ રે લોલ.
 માવશરે મેલી ગયા મહારાજ
 કે નેણે નીર ઝરે રે લોલ.
 પોષે પ્રભુજી ગયા પરદેશ
 નારીને મેલ્યાં એકલાં રે લોલ.
 માયે મંદિર ખાવા ધાય
 કે સેજ શા કામની રે લ.
 ફાગણે પુલડાં કેરો હાર
 ગુંથોને લાવે ગોપીયું રે લોલ.
 ચૈતરે સૂરજ તપે આકાશ
 કે તેથી મારાં અંતર તપે રે લોલ.
 વૈશાખે વનમાં ગોપી જાય
 કે વાલાજીને ગોતવા રે લોલ.
 બેઠે જીગજીવન ઘેરે આવ્યા
 સંદેશે મારો શું રે લાવ્યા રે લોલ.
 આષાઢે શીશી ઝખૂંકે વીજ
 મધુરા ખોલે મોરલા રે લોલ.
 શ્રાવણે સોળ સજ્યા શણગાર
 કે આંખડી ન આંજીયે રે લોલ.

લાઠરવો લર જાળનમાં જાય
 દિવસ જવા દોયલા રે લોલ.
 આસો માસે દીવાળીની સેવું
 વાલાજી વિના કોણ જમે રે લોલ.

૭૨

રાધા હરિ રમે

[સ્વાભાવિક ઝડઝમક, પ્રબલ પ્રવાહ-ગતિ અને લલિત શબ્દાવલિ જતાં પણ આ તિથિ-ગીતમાં અર્થની સ્પષ્ટતા નથી. બધું અસંબંધ લાગે છે. પ્રત્યેક કડી નિરાળું નિરાળું શબ્દ-ચિત્ર આંકે છે.]

૬

અમ્માસે હરિ ઓપી ગોપી શામળીયો સરદાર,
 અરજણુ ઓપી હો ને રાધા હરિ રમે.
 પડવે પિતાંબર ઓઢણુ અંબર ચમર ઢળંતો ચાલે,
 ચડી ચાંખડીયે હો ને રાધા હરિ રમે.
 બીજ બોળી, કેસર ઘોળી, અંગે ચરણાં ચોળી,
 રાજ બિરાજે હો ને રાધા હરિ રમે.
 ત્રીજે તાલ પખાજ ધડુકે કને કને કડતાળ,
 ધુધરા ધમકે હો ને રાધા હરિ રમે.
 માથે ચક્રમક દાણુ મોરલી શી શી ને શરણાયું,
 આંઝર ઝમકે હો ને રાધા હરિ રમે.
 પાંચમે મોતી હુંડે નેતી સાંચી ને સાંચવતી,
 હાથ પગે હીરા હો ને રાધા હરિ રમે.

છઠે ઘેર સીંદુરનો સેંથો, રજે સળેથી બરીયો,
 હાથ અરીસો હો ને રાધા હુરિ રમે.
 સાતમે સાયર ઉમટ્યા ને મંછે ધર્યો અવતાર,
 ગોકુળ ગઢમાં હો ને રાધા હુરિ રમે.
 આઠમે કાનડ અવતર્યા ને પ્રથમીના આધાર,
 કુળ અજવાળાં હો ને રાધા હુરિ રમે.
 નવમે ન કરીશ નાગલા એની વાળી વીંટી ત્રાટી,
 હલકે હીચે હો ને રાધા હુરિ રમે.
 દસમે દહામા વાગીયા હુરિ રાધા વરસું રીઝ્યાં
 ઢોલ ધડૂસ્યા હો ને રાધા હુરિ રમે.
 એકાદશી અપવાસણી ને નદીએ નરમળ ન્હાતી,
 નીર નીતરતી હો ને રાધા હુરિ રમે.
 બારસે બત્રીસાં લોજન તેત્રીસવરણાં શાક,
 બાદલ જમળે હો ને રાધા હુરિ રમે.
 તેવસે તેડાં ત્રાકણ્યાં રાધાજી વેગે પધારો,
 મંદિર સૂનાં હો ને રાધા હુરિ રમે.
 ઐકદશ ચરણાં પેરીયા ને સોજસે ગોપીમાંમ,
 રમવા આતં હો ને રાધા હુરિ રમે.
 પંદર તિથિમાં વડી પુનમડી, ટીલી તથે લેલાડ,
 સોજ કળાની હો ને રાધા હુરિ ર .

